

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ**

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Η ΡΩΜΑΪΚΗ ΕΛΕΥΣΙΝΑ

ΑΣΒΕΣΤΑΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ

**ΕΠΟΠΤΕΣ ΚΑΘΗΓΗΤΕΣ
ΛΩΛΟΣ ΓΙΑΝΝΗΣ
ΛΕΒΕΝΤΗ ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ**

ΒΟΛΟΣ 2017

Περιεχόμενα

Πρόλογος	1
I. Τα Μυστήρια και το Ιερατείο κατά τη Ρωμαϊκή Εποχή.....	2
II. Το ιερό της Ελευσίνας (Εικόνα 6).....	12
Ρωμαϊκοί χρόνοι	13
Μικρά Προπύλαια	13
Ο 2ος αιώνας μ. Χ.	17
Η ρωμαϊκή αυλή.....	18
Τα Μεγάλα Προπύλαια.....	21
Τελεστήριο	23
III. Η πόλη της Ελευσίνας κατά τη ρωμαϊκή περίοδο (Εικόνα 1)	27
Οικιστική Αρχιτεκτονική (Εικόνα 18).....	27
Οδικό δίκτυο	31
Νεκροταφεία	33
Ύδρευση και Αποχέτευση	36
Το υδραγωγείο της Ελευσίνας	38
Κτίρια δημόσιας χρήσης	41
Βιοτεχνικές εγκαταστάσεις	46
IV. Συμπεράσματα	47
V. Εικόνες	Error! Bookmark not defined.
VI Βιβλιογραφία	53
Ηλεκτρονική Βιβλιογραφία	55

Πρόλογος

Ο αρχαίος δήμος της Ελευσίνας, ένας από τους σημαντικότερους της Αττικής, κατελάμβανε τα όρια της πεδιάδας που είναι γνωστή ως «Θριάσιον» ή «Ράριον πεδίον», και επικοινωνούσε με την Αθήνα μέσω της Ιεράς Οδού. Η πρώτη εγκατάσταση χρονολογείται στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού (περ. 3.000-2.000 π.Χ.), οπότε χρονολογούνται τα αρχαιότερα ίχνη κατοίκησης του χώρου. Από τότε συνέχισε να κατοικείται αδιαλείπτως καθ' όλη την διάρκεια της αρχαιότητας.

Τη Μυκηναϊκή Εποχή χτίστηκε το μυκηναϊκό μέγαρο, που ταυτίστηκε με τον πρώτο ναό της Δήμητρας, Β.Α. του Τελεστηρίου των κλασικών χρόνων. Στη Γεωμετρική Περίοδο τη θέση του λόφου καταλαμβάνει ο χώρος του ιερού. Την ίδια εποχή, στα μέσα του 8ου αι. π.Χ., η λατρεία της θεάς από τοπική, αγροτική εορτή αποκτά πανελλήνιο χαρακτήρα. Στις αρχές του 6ου αι. π.Χ. η Ελευσίνα προσαρτάται οριστικά στην Αθήνα και τα Ελευσίνια Μυστήρια καθιερώνονται ως αθηναϊκή εορτή. Την εποχή του Πεισίστρατου (550-510 π.Χ.) το ιερό περιβάλλεται από ισχυρό τείχος, τμήματα του οποίου είναι ακόμα σήμερα ορατά στον αρχαιολογικό χώρο. Μετά την καταστροφή του από τους Πέρσες (480 π.Χ.) το ιερό ανακαινίζεται με την ανέγερση νέων κτηρίων, όπως του νέου μεγάλου Τελεστηρίου και της Στοάς του Φίλωνα, που χτίστηκε στην ανατολική πλευρά του Τελεστηρίου έναν αιώνα αργότερα.

Κατά την περίοδο της Ρωμαϊοκρατίας, η Ελευσίνα – όπως και η Αθήνα – έγινε αποδέκτης της εύνοιας των Ρωμαίων αυτοκρατόρων¹, οι οποίοι, αφού μυήθηκαν στα Ελευσίνια Μυστήρια, μερίμνησαν για την ευημερία της περιοχής. Στόλισαν το ιερό με νέα λαμπρά οικοδομήματα όπως τα Μεγάλα Προπύλαια, τις Θριαμβικές Αψίδες, την Κρήνη, ναούς και βωμούς (Εικόνα 1).

---

¹ Miles 2012, σελ. 122, 127

I. Τα Μυστήρια και το Ιερατείο κατά τη Ρωμαϊκή Εποχή

Το ιερό της Ελευσίνας υπήρξε ένα από τα σπουδαιότερα λατρευτικά κέντρα του αρχαίου κόσμου, όπου από τη Μυκηναϊκή Εποχή έως το τέλος του 4ου αι. μ.Χ. λατρευόταν η θεά Δήμητρα, θεά της ανανέωσης της φύσης και της βλάστησης των σιτηρών, που δίδαξε στους Ελευσίνιους την καλλιέργεια της γης και τις ιερές τελετές, τα πάνσεπτα Μυστήρια, για τα οποία αξίωσε απόλυτη μυστικότητα².

Το αυξημένο ενδιαφέρον των Ρωμαίων προς τα Μυστήρια είχε ως αποτέλεσμα την ανοικοδόμηση λαμπρών και μεγαλοπρεπών μνημείων στο Ιερό της Δήμητρας. Παράλληλα, ενώ ο βασικός πυρήνας της λατρείας έμεινε ίδιος, έγιναν αρκετές αλλαγές στο τελετουργικό και το ιερατείο. Τα Μυστήρια επαναλαμβάνονταν σε πολλές περιστάσεις, υπό τη ζήτηση των Ρωμαίων αυτοκρατόρων, οι οποίοι είχαν και την ιδιότητα των διαιτητών σε θέματα της Ελευσινιακής θρησκείας.

Σε αυτό το κεφάλαιο θα αναφερθούν οι αλλαγές που σχετίζονται με το ιερατείο και τα πρακτικά θέματα της λατρείας, αφού πρώτα εξετάσουμε την οργάνωση του ιερατείου και τις παραδόσεις που συνοδεύουν τα ιερατικά αξιώματα.

Ανώτατος ιερέας ήταν ο Ιεροφάντης. Το αξίωμά του ήταν το πιο σημαντικό και σεβαστό μεταξύ των ιερέων των Αθηνών, ειδικότερα κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο (Εικόνα 2). Ήταν υποχρεωτικό να κατάγεται από την οικογένεια των Ευμολπιδών, και, από τη στιγμή που οριζόταν, κρατούσε τη θέση του ισόβια. Ήταν ντυμένος με ανατολίτικα ρούχα και ένα στρόφιον στο κεφάλι³. Ο Ν. Λάσκαρης αναφέρει χαρακτηριστικά: “Εις άλλας λατρείας ο ιερέυς εμμίετο δια του ενδύματός του και εν γένει της εξωτερικής του εμφανίσεως την μορφήν του θεού εις του οποίου την υπηρεσίαν ανήκε, ιδιαιτέρως δε δια τον Ιεροφάντην της Ελευσίνας έχομεν μαρτυρίας ότι ενεδύετο μεγαλοπρεπή στολήν!”⁴ Πριν τα Μεγάλα Μυστήρια, ο Ιεροφάντης κήρυττε την ιερή εκχειρία, παρόμοια με την Ολυμπιακή ειρήνη, η οποία κρατούσε 55 μέρες. Ο σκοπός αυτής της ανακωχής ήταν να επιτρέψει το ασφαλές ταξίδι από και προς τα Μυστήρια για τους υποψήφιους μύστες και συμμετέχοντες από όλο τον Ελληνικό κόσμο. Ο Ιεροφάντης έστελνε ειδικούς

---

² Τη μυθολογική παράδοση για την ίδρυση της λατρείας τη βρίσκουμε στο λεγόμενο Ομηρικό Ύμνο στη Δήμητρα, άγνωστου ποιητή. Οι Ομηρικοί ύμνοι ήταν ποιήματα που εξυμνούσαν διάφορους θεούς και αποδίδονταν στον Όμηρο. Διασώθηκαν τριάντα τρεις τέτοιοι ύμνοι. Ο Ύμνος “εις Δήμητρα” αποτελείται από πεντακόσιους περίπου στίχους και πιστεύεται ότι χρονολογείται στο τέλος του 7ου αι. π.Χ. ή ακριβέστερα στο 600π.Χ.

³ Eleusinia <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0062:entry=eleusinia-harpers&highlight=telesterion>

⁴ Λάσκαρης ΑΔ 8, 1923, σ. 104

απεσταλμένους, τους Σπονδοφόρους, σε διάφορες ελληνικές πόλεις για να ανακοινώσουν την αρχή των Μυστηρίων και της ιερής ειρήνης και να προσκαλέσουν τους ιδιώτες να συμμετέχουν.

Μετά την ανακοίνωση των σπονδοφόρων, αυτοί που επιθυμούσαν να μνηθούν οδηγούνταν στο Μυσταγωγό, ένα άτομο το οποίο είχε περάσει όλα τα στάδια της μύησης. Αυτός ήταν διορισμένος από τον Ιεροφάντη και σκοπός του ήταν να ακούσει τις αμαρτίες αυτών που θέλανε να μνηθούν. Ανάλογα με τις αμαρτίες τους, τους έδινε οδηγίες για το πώς θα «καθαρίσουν» τη ψυχή τους και τι προσφορές έπρεπε να κάνουν για να κερδίσουν την εύνοια της Αθηνάς και της Περσεφόνης. Οι προσφορές πέρναγαν από αυτόν για επιθεώρηση και έγκριση. Όλη αυτή η διαδικασία με τον Μυσταγωγό ονομαζόταν Σύστασις⁵.

Εκτός από την αποστολή των σπονδοφόρων και τον ορισμό του Μυσταγωγού, τα άλλα καθήκοντα του Ιεροφάντη σχετίζονταν με το Ιερό της Ελευσίνας. Ήταν ο μόνος άνθρωπος που μπορούσε να εισέλθει στο εσωτερικό του ιερού, το Ανάκτορο, και να ολοκληρώσει την πρώτη φάση της μύησης επιδεικνύοντας τα ιερά αντικείμενα, σε μορφή ψαλμού, κατά τη διάρκεια της μύησης στο Τελεστήριο. Μετά τη κλασική περίοδο, οι ιερείς δεν αποκαλούνταν με το προσωπικό τους όνομα αλλά με το διακριτικό του αξιώματός τους. Ο Ιεροφάντης απολάμβανε συγκεκριμένα προνόμια, τα οποία άλλοι ιερείς δεν μπορούσαν. Για παράδειγμα, διατηρούσε μια θέση στον εξώστη της προεδρίας, ένα μέρος τιμής ορατό από όλους στο θέατρο του Διόνυσου. Επίσης το Πρυτανείο της Αθήνας διατηρούσε λίστες με τους δημόσιους αξιωματούχους και ιερείς που πληρώνονταν από δημόσιες δαπάνες, μεταξύ αυτών στην κορυφή βρισκόταν ο Ιεροφάντης. Ο Clinton υποθέτει πως αυτές οι λίστες, τουλάχιστον στη ρωμαϊκή εποχή, έδειχναν την ακριβή σειρά με την οποία παρέλαυναν οι Ελευσίνιοι και οι Αθηναίοι ιερείς και ιέρειες για να πάνε από την Αθήνα στην Ελευσίνα, κατά την διάρκεια των Μεγάλων Μυστηρίων.⁶ Οι γραφές του Πλούταρχου⁷ και του Δίωνος του Χρυσοστόμου αποδεικνύουν αυτό το γεγονός, ειδικά όταν ο Δίων αναφέρεται στον ιερέα που κάθεται στη προεδρία στο θέατρο του Διόνυσου ως «ο Ιεροφάντης και οι άλλοι ιερείς».⁸

Ο Δαδούχος ήταν ο δεύτερος πιο σημαντικός ιερέας μετά τον Ιεροφάντη αλλά ισότιμος με τον Ιεροκήρυκα (Εικόνα 3). Προερχόταν πάντα από την οικογένεια των Κηρύκων και κρατούσε

⁵ Eleusinia <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0062:entry=eleusinia-harpers&highlight=telesterion>

⁶ Clinton 1974, σελ. 45-46

⁷ Πλούταρχος, Βίοι Παράλληλοι, Νουμάς

<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3atext%3a2008.01.0133>

⁸ Dio Chrysostom XXXI, speech 121

<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0567%3Aspeech%3D31%3Asection%3D121>

το αξίωμά του ισόβια. Ο Δαδούχος συνεργαζόταν στενά με τον Ιεροφάντη κατά τη διάρκεια των Μυστηρίων και πιθανότατα έπαιρνε μέρος στη μύηση των συμμετεχόντων, έψαλνε ορισμένα κομμάτια της λειτουργίας και περπατούσε δίπλα του στην παρέλαση των Μυστηρίων αλλά δεν του επιτρεπόταν να μπει στο Ανάκτορο. Ο ρόλος του κατά τη διάρκεια της τελετουργίας στο Τελεστήριον ήταν να μεταφέρει τη δάδα. Ο Δαδούχος λάμβανε μέρος στην τελετή του εξαγνισμού (πρόρρησις) όσων είχαν μολυνθεί με αίμα, πριν την μύησή τους στο Τελεστήριο. Ήταν συχνά στη λίστα των “αισιτών” αμέσως μετά τον Ιεροφάντη, και τον συντηρούσε το Πρυτανείο της Αθήνας. Στη Ρωμαϊκή περίοδο, ο Δαδούχος είχε και αυτός μια θέση τιμής στο θέατρο του Διονύσου. Ειδικά ενδύματα ξεχωρίζουν τον ιεροφάντη και τον Δαδούχο από τους άλλους Αθηναίους ιερείς. Η ενδυμασία τους λεγόταν στολή και συνοδεύονταν από έναν κόκκινο ή ιώδη μανδύα. Φορούσαν μαντήλι στο κεφάλι, γνωστό ως στρόφιον, ένα στεφάνι μυρτιάς, και είχαν μακριά κόμη και γενειάδα. Οι φιλολογικές αναφορές στον Ιεροφάντη και τον Δαδούχο δείχνουν ότι οι αρχαίοι τους ξεχώριζαν τον έναν από τον άλλον από τα ενδύματα που φορούσαν. Αντίθετα, οι νεότεροι μελετητές δυσκολεύονται να τους ξεχωρίσουν, επειδή οι γραπτές πηγές συχνά αναφέρουν τον Ιεροφάντη και το Δαδούχο μαζί. Επιπλέον, οι διαφορές τους δεν είναι πάντα αποτυπωμένες στις απεικονίσεις που έχουν επιβιώσει, στις οποίες και οι δύο εμφανίζονται ίδιοι.⁹

Τον Ιεροφάντη πλαισίωναν δυο ιέρειες, οι Ιεροφάντριες, η μία ήταν στην υπηρεσία της Δήμητρας, ενώ η άλλη στις Κόρης, αξίωμα επίσης σημαντικό στην Ελευσινιακή θρησκεία. Κάθε χρόνο στα τέλη του Σεπτεμβρίου, οι ιέρειες ξεκίναγαν από την Ελευσίνα κρατώντας τα Ιερά Αντικείμενα σε κυλινδρικά καλάθια για 21 χιλιόμετρα κατά μήκος της Ιεράς Οδού προς το κέντρο της Αθήνας. Αφού περνάγανε, μέσω της Παναθηναϊκής Οδού, την Αγορά αποθήκευαν τα Ιερά Αντικείμενα για φύλαξη στο εν άστει Ελευσίνιο¹⁰, παρακλάδι του κεντρικού ιερού της Ελευσίνας¹¹. Φαίνεται πως είχαν ρόλο και στη τελετή μύησης, ίσως στεφάνωναν αυτούς που επρόκειτο να μνηθούν πριν αναχωρήσουν από την Αθήνα. Ο αρχικός τίτλος του αξιώματος ήταν της Ιέρειας της Δήμητρας, αλλά κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο στο αξίωμα αυτό συμπεριλήφθηκε και η Κόρη.¹² Οι ιέρειες του Ιεροφάντη, όπως οι άλλοι Ελευσίνιοι ιερείς, ήταν επίσης στη λίστα των “αισιτών”, τουλάχιστον στη Ρωμαϊκή περίοδο, δηλαδή συντηρούνταν από το δημόσιο. Δεν είναι

⁹ Clinton 1974, 32-35; Mylonas, 1961, 230, 232.

¹⁰ Miles 2012, σελ. 116. Κοινής χρήσης αγγεία έχουν βρεθεί στην Ελευσίνα και στο εν άστει Ελευσίνιο που χρησιμοποιήθηκαν σε τελετές σχετικές με τον Πλούτωνα.

¹¹ Miles 2012, σελ. 115

¹² IG II2 3495, 4720,3261,2954

ξεκάθαρο αν αναφέρονταν σε αυτές με το ιερατικό τους όνομα πριν τη Ρωμαϊκή περίοδο, πάντως από τον 1ο αιώνα μ. Χ. και εξής εμφανίζονται πιο συχνά στις επιγραφικές πηγές με τον τίτλο τους παρά με το όνομά τους. Στην περίπτωση που αναφέρονται στις επιγραφές με το προσωπικό όνομά τους, επιτυγχάνεται η ακριβέστερη χρονολόγηση των επιγραφών που έχουν διασωθεί. Αν και ο Μυλωνάς επιμένει ότι αυτές ήταν αποκλειστικά Ευμολπίδες,¹³ ο Clinton θεωρεί ότι δεν υπάρχουν αρκετές πληροφορίες και οποιαδήποτε υπόθεση για το γένος τους θα ήταν παραπλανητική.¹⁴ Φαίνεται ότι μπορούσαν να κατάγονται και από άλλες οικογένειες πλην των Ευμολπιδών και των Κηρύκων.

Οι Ιεροφάντριες είχαν το αξίωμά τους ισόβια, έπρεπε να κάνουν αγνή ζωή όσο κρατούσαν το ιερατικό αξίωμα, ωστόσο μπορούσαν να έχουν οικογένεια, αν αυτή προϋπήρχε του αξιώματος.¹⁵ Ήταν ανάμεσα στους πιο σημαντικούς θρησκευτικούς αξιωματούχους του ιερού και από ότι φαίνεται συμμετείχαν σε περισσότερες τελετές από τον Ιεροφάντη. Φαίνεται ότι σε κάποιες περιπτώσεις δρούσαν ανεξάρτητα από τους υπόλοιπους Ελευσίνιους ιερείς. Ο Πλούταρχος μας λέει ότι η Ιέρεια της Δήμητρας παρά τη διαταγή, αρνήθηκε να καταραστεί τον Αλκιβιάδη και τη συντροφιά του το 415 π. Χ. λέγοντας πως είναι «μια προσευχόμενη ιέρεια και όχι μια ιέρεια με κατάρες».¹⁶ Δυο διαμάχες μεταξύ των ιερειών της Δήμητρας και της Κόρης και του Ιεροφάντη έχουν καταγραφεί και χρονολογούνται το 380 και 300 π. Χ. Το πρώτο περιστατικό ήταν για τα δικαιώματα να προσφέρουν θυσίες στα Αλώς (αγροτική γιορτή προς τιμή της Δήμητρας, της Αλωαίης, του Διόνυσου και του Ποσειδώνα του Φυταλμίου, η οποία γιορταζόταν σε όλους τους δήμους της Αττικής)¹⁷, ενώ η δεύτερη διαμάχη έγινε για το ποιος δικαιούται να φροντίσει ορισμένα αγάλματα.¹⁸

Ο Ιεροκήρυκας, ο ιερός αγγελιοφόρος, ήταν ένα ακόμα μέλος του ιερατείου, ο οποίος κατάγονταν από το γένος των Κηρύκων (Εικόνα 4). Ο Αριστοτέλης αναφέρεται στο σημαντικό ρόλο των δυο μεγάλων ιερατικών οικογενειών: ο ναός της Ελευσίνας θα έπρεπε να είναι υπό την εποπτεία των Κηρύκων και των Ευμολπιδών σύμφωνα με τα πανάρχαια έθιμα.¹⁹ Δεν γνωρίζουμε πολλά για τα καθήκοντα του Ιεροκήρυκα με εξαίρεση ότι αυτός έκανε τις ανακοινώσεις κατά τη

¹³ Mylonas 1961, σελ. 231

¹⁴ Clinton 1974, σελ. 88, IG II2 3546

¹⁵ Eleusinia <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0062:entry=eleusinia-harpers&highlight=telesterion>

¹⁶ Πλούταρχος, *Αλκιβιάδης*, 22, 4,

<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0181%3Achapter%3D22%3Asection%3D4>

¹⁷ Clinton 1974, σελ. 16-17

¹⁸ Clinton 1974, σελ. 22-23

¹⁹ Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία* 39:2

διάρκεια των τελετών και κυρίως ανακοίνωνε την απόλυτη ησυχία. Ήταν και αυτός στη λίστα των “αισιτών” κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο και είχε διακεκριμένη θέση στο θέατρο του Διόνυσου. Πριν τη Ρωμαϊκή περίοδο δεν ονομάζονταν ιεροκήρυκες αλλά απλώς κήρυκες ή αγγελιοφόροι. Η αλλαγή στην ονομασία ίσως έχει σχέση με την ενίσχυση αυτού του αξιώματος κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο. Κατά την αυτοκρατορία του Μάρκου Αυρηλίου η περίπτωση του Valerius Mamertinus υποδηλώνει το αυξημένο κύρος του Ιεροκήρυκα. Ο Valerius Mamertinus προσπάθησε να αλλάξει το γένος του από Ευμολπίδης σε Κήρυκας με σκοπό να γίνει Ιεροκήρυκας, γεγονός που υποδηλώνει ότι το αξίωμα του Ιεροκήρυκα ήταν περιζήτητο. Διατηρούσε το προσωπικό του όνομα μέχρι κάποια στιγμή μετά το 166 μ. Χ.

Τα μέλη της οικογένειας των Κηρύκων είχαν προγονικό δικαίωμα σε ακόμα ένα αξίωμα, το αξίωμα του ιερέως επί βωμώ. Οι θρησκευτικές ευθύνες αυτού του αξιώματος δεν μας είναι γνωστές. Πιθανότατα ήταν αυτός που έκανε τη τελετή των θυσιών. Ανήκε στους αξιωματούχους της λίστας των “αισιτών”, και μετά τον 2ο αιώνα τον επικαλούσαν με το τίτλο του αξιώματός του.

Τα Ελευσίνια Μυστήρια συνδέονταν και με άλλα επιφανή αξιώματα, αν και απ’ ότι φαίνεται δεν ήταν τόσο σημαντικά όσο τα παραπάνω. Μεταξύ τους ήταν οι Εξηγητές του Ευμολπίδη, οι οποίοι έπρεπε να παίρνουν αποφάσεις στις δύσκολες περιπτώσεις, φρόντιζαν να εφαρμόζεται ο εκκλησιαστικός ελευσινιακός νόμος και θεωρούνταν ιερείς κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο. Από την οικογένεια των Κηρύκων προέρχονταν και οι Πυροφόροι υπεύθυνοι για τη διατήρηση της φωτιάς στο βωμό για τις θυσίες. Μερικά άλλα ιερά αξιώματα στη Ελευσίνα θρησκεία ήταν: Φαιδρύντης, ήταν αυτός που φρόντιζε τα αγάλματα και άλλα αντικείμενα της θρησκείας· Παναγείς, τα καθήκοντα των οποίων μας είναι άγνωστα, αλλά δεχόταν ένα οβολό για κάθε μύηση, οπότε ίσως δρούσαν ως μεσάζοντες μεταξύ των ιερέων και των μνημένων· Υδρανός, για τον οποίο δεν ξέρουμε τι έκανε αλλά περιγράφεται ως «αγνιστής των Ελευσινίων»²⁰· Ιακχαγωγός και Κουροτρόφος, ο οποίος κουβαλούσε ή συνόδευε το άγαλμα του Ίαχχου· Η Δαιρίτις, ήταν γυναικείος τίτλος, δεν ξέρουμε τα καθήκοντά της με ακρίβεια, αλλά το όνομά της προέρχεται από τη Περσεφόνη που αρχικά αποκαλούνταν Δαείρα· Ιεραύλης, ο οποίος ήταν υπεύθυνος των υμνωδών και των υμνητρίδων, ενός είδους χορωδίας· Παιδες αφ’ εστίας, οι οποίοι ήταν νεαρά αγόρια και κορίτσια που τα έξοδα της μύησής τους καλύπτονταν από το δημόσιο ταμείο των Αθηνών, ίσως ως εκπρόσωποι της πόλης.

---

²⁰ Eleusinia <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0062:entry=eleusinia-harpers&highlight=telesterion>

Οι ιερείς των Μυστηρίων, ειδικά οι Ευμολπίδες, είχαν την ιερά εξουσία να δικάζουν αδικήματα ιεροσυλίας σύμφωνα με κάποιους άγραφους νόμους. Οι καταδίκες περιείχαν αποκλεισμό από τα μυστήρια, αφαίρεση τίτλου ή αξιώματος και πρόστιμο 1000 δραχμών. Αν το έγκλημα ήταν η δημοσίευση των μυστικών της λειτουργίας η καταδίκη μπορούσε να είναι θάνατος ή εξορία με την απώλεια της εύνοιας των θεών²¹.

Παρόλο που η βασική δομή του Ιερατείου των Μυστηρίων παραμένει σταθερή, γίνονται αλλαγές στο κύρος και το εύρος των καθηκόντων. Η πιο σημαντική αλλαγή είναι το ότι σε όλα τα ιερατικά αξιώματα καταργούνταν το προσωπικό όνομα και αποκαλούσαν τους ιερείς με το όνομα του αξιώματός τους. Όπως φαίνεται κυρίως από τις επιγραφικές μαρτυρίες αυτό εφαρμοζόταν με αυστηρότητα κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο. Τον 4ο αιώνα π. Χ., ο δήμος της Ελευσίνας τιμούσε τον Ιεροφάντη Ιεροκλείδη, λέγοντας δημόσια το όνομά του ενώ είχε ήδη το ιερατικό αξίωμα. Άλλη επιγραφή των μέσων του 3ου αι. π. Χ. αποκαλύπτει το όνομα του Ιεροφάντη Χαιρέτιου. Τη ρωμαϊκή περίοδο, ωστόσο, ο ιεροφάντης εξυψώθηκε κι η αναφορά στο προσωπικό όνομά του τιμωρούνταν. Έτσι σε ένα επίγραμμα σκαλισμένο στο βάθρο του αγάλματός του, ο Απολλώνιος, ο οποίος ήταν Ιεροφάντης το πρώτο τέταρτο του 3ου αιώνα μ. Χ., ζητούσε από τους μυημένους και τους άλλους πιστούς να μη ρωτάνε για το προσωπικό του όνομα, το οποίο έχασε καθώς δέχθηκε το ιερό αξίωμα. Μετά τον θάνατό του τα παιδιά του αποκάλυψαν το όνομά του όπως συνηθιζόταν²².

Επιπρόσθετα με τον Ιεροφάντη, άλλα αξιώματα, όπως αυτό του Δαδούχου, του Ιεροκήρυκα, του Ιερέα του βωμού και του Πυροφόρου, απέκτησαν ιερωνυμία, αλλά σε διαφορετικές εποχές κατά τη διάρκεια της Ρωμαϊκής κυριαρχίας. Η ενίσχυση των κανονισμών και ο αυστηρότερος λειτουργικός και μη λειτουργικός έλεγχος επίσης αντικατοπτρίζουν το αυξανόμενο κύρος του Ελευσινιακού ιερού.²³

Όπως προαναφέρθηκε, τα ανώτερα ιερατικά αξιώματα ανήκαν στις οικογένειες των Ευμολπιδών και των Κηρύκων, και παρόλο που άλλες οικογένειες μπορούσαν να κρατούν αξίωμα, αυτό έγινε σε πολύ περιορισμένες περιστάσεις. Ο περιορισμός ήταν απόλυτος για το αξίωμα του Ιεροφάντη, ο οποίος ήταν πάντα Ευμολπίδης, και το αξίωμα του Δαδούχου, ο οποίος ήταν πάντα από την οικογένεια των Κηρύκων. Αυτές οι παραδόσεις, ωστόσο, δέχτηκαν περιστασιακές αλλαγές κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο, με σκοπό αυτοί που δεν ήταν ούτε Ευμολπίδες

---

²¹ Eleusinia <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0062:entry=eleusinia-harpers&highlight=telesterion>

²² Pek 1998, σελ 43

²³ Clinton 1974, σελ 9

ούτε Κήρυκες από τη γέννησή τους, να μπορούν να αποκτήσουν θρησκευτικό αξίωμα ή να δέχονται τιμές από το ιερό. Οι επιγραφές αναφέρουν πρόσωπα που έγιναν δεκτά στο γένος των Ευμολπίδων. Ο Ισίδωτος, ο ιεροφάντης το 176 μ. Χ., είναι γνωστός από την επιγραφή IG II² 3632²⁴. Ο παππούς του ήταν πιθανότατα ο βασιλιάς άρχων L. Volusius Isaeus από τη Μίλητο στην IG II² 2897²⁵. Αν, λοιπόν, ο τίτλος του Ιεροφάντη ήταν αποκλειστικός στους Ευμολπίδες, τότε ο Isaeus όχι μόνο είχε δεχθεί την Αθηναϊκή υπηκοότητα και είχε εγκατασταθεί στην Αθήνα, αλλά είχε ενσωματωθεί και στους Ευμολπίδες.²⁶

Μια επιγραφή από βάση αγάλματος του Ρωμαίου M. Porcius Cato, που χρονολογείται κατά τη βασιλεία του Κλαύδιου ή του Νέρωνα, δείχνει ξεκάθαρα πως αυτός πήρε το όνομα Ευμολπίδης. Ο M. Porcius Cato πιθανόν έλαβε την τιμή να γίνει Ευμολπίδης γιατί ήταν ένας από τους σημαντικότερους χρηματικούς ευεργέτες του ιερού²⁷.

Και από άλλη επιγραφή φαίνεται ότι οι Ρωμαίοι αξιωματούχοι εγγράφονταν στην οικογένεια των Ευμολπίδων. Η επιγραφή IG II² 3592²⁸, χρονολογείται μεταξύ του 162 και 169 μ. Χ., τιμητική τον Τίτο Φλάβιο Λεωσθένη. Ήταν Ιεροφάντης, ο οποίος είχε επίσης και ενεργή πολιτική ζωή και έγινε δύο φορές πρέσβης της Ρώμης κατά τη βασιλεία του Αντωνίνου Πίου. Σε αυτή την επιγραφή, ο Λεωσθένης δίνει αναφορά στο πως κατέγραψε τον αυτοκράτορα Lucius Verus στο γένος των Ευμολπίδων.²⁹

Ο Μάρκος Αυρήλιος και ο Κόμμοδος μυήθηκαν στα Ελευσίνια Μυστήρια το 176 μ. Χ. αλλά δεν έγιναν Ευμολπίδες. Η επιγραφή IG II² 1110³⁰ από τον Κόμμοδο στους Ευμολπίδες, που χρονολογείται μετά το 182 μ. Χ., περιέχει την θετική απάντηση στη παράκλησή του να μπει στο γένος και να εκτελέσει καθήκοντα ως άρχων. Αργότερα, το 191 μ. Χ., υπάρχουν στοιχεία που μαρτυρούν πως ο Κόμμοδος επίσης δέχθηκε το Ελευσινιακό αξίωμα του Πανηγυριάρχη, το οποίο απαιτούσε πολλές χρηματικές δαπάνες στις γιορτές των Μυστηρίων³¹.

Σε κάποιες περιπτώσεις γίνονταν και αλλαγές από το ένα γένος σε άλλο. Ο Valerius Mamertinus, ο οποίος το 174/175 μ. Χ. άλλαξε γένος από Ευμολπίδης σε Κήρυκας, με σκοπό να γίνει Ιεροκήρυκας.³² Απ' ότι φαίνεται ο Valerius Mamertinus ίσως είχε δικαιώματα και στις δυο

---

²⁴ Clinton 1974, 88-89 ; <http://epigraphy.packhum.org/text/5916?&bookid=5&location=7>

²⁵ Clinton 1974, 88-89 ; <http://epigraphy.packhum.org/text/5154?&bookid=5&location=7>

²⁶ Pek 1998, σελ 45

²⁷ Clinton 1989, σελ 1515-1516

²⁸ Clinton 1974, 36-37 ; <http://epigraphy.packhum.org/text/5873?&bookid=5&location=7>

²⁹ Clinton 1974, σελ 36-37

³⁰ Pek 1998, σελ. 47 ; <http://epigraphy.packhum.org/text/3325?&bookid=5&location=7>

³¹ Clinton 1989, σελ 1534

³² Clinton 1974, σελ. 81, 116

οικογένειες μέσω των συγγενών της μητέρας του και του πατέρα του, αλλά αυτός δεν ακολούθησε τις σωστές διαδικασίες για να παραιτηθεί από το ένα γένος πριν επιδιώξει το άλλο. Γι' αυτό ο Μάρκος Αυρήλιος έπρεπε να επέμβει. Η απόφασή του καταγράφηκε σε μια από τις δύο πλάκες που βρέθηκαν στη Ρωμαϊκή Αγορά στην Αθήνα, η οποία δείχνει τις αποφάσεις του Μάρκου Αυρήλιου σε μια σειρά εφέσεων από τους Αθηναίους³³.

Η επανάληψη των τελετουργιών της Ελευσινιακής θρησκείας είναι άλλο ένα παράδειγμα περίπτωσης που γίνονταν εξαιρέσεις ειδικά για τους Ρωμαίους αυτοκράτορες. Το μόνο προ-ρωμαϊκό παράδειγμα επανάληψης των Μυστηρίων συνέβη το 307 π. Χ. Σύμφωνα με τον Πλούταρχο, ο Δημήτριος Πολιορκητής απαίτησε να μνηθεί στα Μυστήρια, και οι Ελευσίνιοι ιερείς, με την αντίθεση του ενεργού Δαδούχου, Πυθοδώρου, υπέκυψαν στον Δημήτριο Πολιορκητή ξανά-ονομάζοντας τους μήνες έτσι ώστε να μπορέσουν να ακολουθήσουν τους κανόνες της λατρείας³⁴.

Ο Lucius Licinius Crassus, ο πρώτος Ρωμαίος που συνδέεται με τα Ελευσίνια Μυστήρια μέσω των γραπτών κειμένων, ήθελε να παρευρεθεί στα Μυστήρια το 109 π. Χ. ή λίγο πριν, αλλά έφτασε δυο μέρες αργότερα. Σύμφωνα με τον Κικέρωνα, οι Αθηναίοι αρνήθηκαν να επαναλάβουν τα Μυστήρια νευριάζοντας τόσο πολύ τον Crassus που έφυγε από την Αθήνα αμέσως. Αντίθετα, το αίτημα επανάληψης των Μυστηρίων από τον Αύγουστο έγινε αμέσως δεκτό το 19 π. Χ. Απ' ότι φαίνεται ο Αύγουστος ήταν στην Αθήνα, συνοδευόμενος από έναν μη μνημένο φίλο και έναν Ινδό Βραχίμ ιερέα με το όνομα Zamagos που είχε ενδιαφέρον για την Ελληνορωμαϊκή θρησκεία. Οι ρωμαίοι αυτοκράτορες δεν είχαν πρόβλημα με την επανάληψη των Μυστηρίων για τους ίδιους.

Η επιγραφή του Ιεροφάντη Λεωσθένη, IG II² 3592³⁵, είναι η απόδειξη που μαρτυρά ότι τα Μυστήρια επαναλήφθηκαν και κατά τη διάρκεια της αυτοκρατορίας του Lucius Aurelius Verus, ή το 162 ή το 166 μ.Χ.

Ἄγα[θῆ Τύχη]

ἡ ἐξ Ἀρείου πάγου β[ουλή καὶ ἡ βουλή τῶ]ν Φ καὶ

ὁ δῆμος ὁ Ἀθηναίων Τ[ίτον Φλ(άουιον) Ἱεροφάντην Παι]ανιέα

[Τίτ]ου Φλ(αουίου) Ἀλκιβιά[δου Παιανι]έω[ς υἱὸν ἄρξαντ]ος τὴν

[ἐπώνυμον ἀ]ρχ[ήν], πα[νηγ]υριαρχήσαν[τος, κηρυκ]εύσαν-

³³ Clinton 1974, 122-123

³⁴ Pek 1998, σελ. 48

³⁵ Clinton 1974, 36-37 ; <http://epigraphy.packhum.org/text/5873?&bookid=5&location=7>

[τος τῆς ἐξ Ἀρείου πάγου] [βουλ]ῆς, στρατηγήσαντος ἐπὶ τὰ ὄπλα
[καὶ γ[υμν]ασιαρχ[ή]σα]ντος ἐκ τῶν ἰδίων, ἀγωνοθε[τήσαν]-
τος Π[αν]αθηναίων οἴκοθεν, Τίτου · Φλ(αοῦ)ιου) · Λεωσθένου[ς Παια]-
νιέω[ς ἔ]κγονον, ἄρξαντος τὴν ἐπώνυμον ἀρχήν, παν[η]-
γυρι[αρ]χήσαντος, κηρυκεύσαντος τῆς ἐξ Ἀρείου πάγου
βουλῆς, στρατηγήσαντος ἐπὶ τὰ ὄπλα · Γ · καὶ γυμνασιαρ-
χή[σα]ντος, ἀγωνοθετήσαντος Παναθηναίων ἀποδει-
χ[θέν]τος ὑπὸ θεοῦ Ἀδριανοῦ, Τίτου · Φλ(αοῦ)ιου) · Ἀλκιβιάδου Παιανιέ-
[ως] ἀδελφόν, ἄρξαντος τὴν ἐπώνυμον ἀρχήν, πανηγυρι-
[αρ]χήσαντος, κηρυκεύσαντος τῆς ἐξ Ἀρείου πάγου βουλῆς,
[ἄρξ]αντα, πανηγυριαρχήσαντα, γυμνασιαρχήσαντα οἴκοθεν
[ό]λκείοις, πρεσβεύσαντα δις εἰς Ῥώμην ἐπὶ θεοῦ Ἄντωνεί-
[νου, υἱὸν · Φλ(αοῦ)ιας) · Εἰσιδώρας τῆς · Φλ(αοῦ)ιου) · Ἡρακλείτου καὶ Δομιτίας
Λαοδαμείας θυγατρὸς, Κρατεροῦ ἔγγονον, ὃς τὴν πίστιν
τῇ πόλει ἐς τὰ νῦν δι' ὧν κατέλιπεν φυλάσσει, ἱεροφαντοῦν-
τα, ἐπὶ γένους λαμπρότητι καὶ φιλοτιμίαις ἀπάσαις εὐχαριστή-
σαντα τῇ πόλει<ι>, τὸ στρόφιον παρὰ τῷ Αὐτοκράτορι θεῷ Ἄν-
τωνείνω λαβόντα καὶ τὸν Αὐτοκράτορα μύσαντος
[Λ]ούκιον Αὐρήλιον Οὐῆρον δις ἐπὶ τῷ ἔτει ἀγαγόντα
μυστήρια καὶ τοῦτο κατὰ τὸ θεμιτόν, καὶ προσειδρύσαν-
τα Εὐμολπίδην συναγόντα, ἐπεὶ καὶ ἐπιλέγοντα εἶχομεν, ἀρετῆς μεγέ-
θει καὶ τῆς πρὸς τοὺς θεοὺς εὐσεβείας κἂν τούτῳ χάριν ἀνέθηκεν.

Αν και η επιγραφή αναφέρει ότι η επανάληψη των Μυστηρίων για τον Lucius Aurelius Verus ήταν σωστή, δεν εξηγεί γιατί επαναλήφθηκαν ή με ποιανού την διαταγή. Αναφέρει, επίσης, ότι ο Lucius Aurelius Verus έγινε Ευμολπίδης, αν και δεν μας ενημερώνει αν απέκτησε ιερατικό αξίωμα. Είχε ανατεθεί προς τιμή του Τίτου Φλαβίου Λεωσθένη, μετά το θάνατό του. Ήταν ο Ιεροφάντης, ο οποίος ήταν επίσης ενεργός πολιτικά και δυο φορές πρεσβευτής της Ρώμης κατά τη βασιλεία του Αντωνίνου Πίου. Αν και ο Αντωνίνος Πίος πιθανότατα δεν είχε μνηθεί, είναι εμφανές ότι έδειχνε ενδιαφέρον στα δρώμενα που είχαν σχέση με την Ελευσίνα, μιας και ο Ιεροφάντης Τίτος Φλάβιος Λεωσθένης έλαβε το στρόφιόν του υπό την παρουσία του Αντωνίνου Πίου. Στους στίχους 22-23 αναφέρεται: “Αυτός έλαβε το στρόφιον υπό τη παρουσία του

Θεοποιημένου Αντωνίνου”. Ο Clinton υποστηρίζει ότι η τελετή χειροτόνησης του Λεωσθένη σε Ιεροφάντη έλαβε χώρα στη Ρώμη λόγω μιας διαμάχης στην οποία ζητήθηκε από τον Αντωνίνο Πίο να μεσολαβήσει³⁶.

Πολλοί Ρωμαίοι αυτοκράτορες συμμετείχαν στην επίλυση διαφωνιών με σχέση τους κανόνες και το τυπικό των Μυστηρίων, λόγω όμως της μυστικότητας των Μυστηρίων, δεν γνωρίζουμε τα ζητήματα των διαφωνιών. Ο Αύγουστος μεσολάβησε για να λυθούν προβλήματα με τις τελετουργίες.

Πηγές αναφέρουν ότι ο Κλαύδιος προσπάθησε να μεταφέρει τα Ελευσίνια Μυστήρια στη Ρώμη, χωρίς να διασαφηνίζεται αν αυτό έγινε με βάση το σχέδιό του να κάνει τη Ρώμη θρησκευτικό κέντρο, ή απλά αποτελεί μια φήμη. Πρόκειται για τη μοναδική αρχαία πηγή που συσχετίζει τον Κλαύδιο με την Ελευσινιακή θρησκεία. Αν όντως έγινε η προσπάθεια τότε θα πρέπει να αντιστάθηκαν οι ιερείς της Ελευσίνας. Ένα τέτοιο γεγονός θα έδειχνε την έλλειψη κατανόησης για τη σταθερή θέση των Μυστηρίων από τον Κλαύδιο.

II. Το ιερό της Ελευσίνας (Εικόνα 6)

Ιστορικό ανασκαφών³⁷

Οι πρώτες ανασκαφές στο Ιερό έγιναν από την Αγγλική φιλόδοξο εταιρία των Dilettanti, το 1811. Οι ανασκαφές αυτές καθώς και οι ανασκαφές του Γάλλου αρχαιολόγου F. Lenormant το 1860, ήταν περιορισμένης έκτασης, διότι κατά την εποχή εκείνη ολόκληρος σχεδόν ο χώρος του Ιερού καλύπτονταν από τα σπίτια του χωριού της Ελευσίνας (Εικόνα 1, Εικόνα 5, Εικόνα 6).

Η πλήρης αποκάλυψη του Ιερού, όπως παρουσιάζεται σήμερα στον επισκέπτη, είναι έργο της Αρχαιολογικής Εταιρείας, η οποία αφού με την συνδρομή του Ελληνικού κράτους απαλλοτρίωσε όλα τα σπίτια και τα οικόπεδα που κάλυπταν τον αρχαιολογικό χώρο, άρχισε το 1882 εκτεταμένες και συστηματικές ανασκαφές εντός του Ιερού και στον περιβάλλοντα χώρο. Οι ανασκαφές άρχισαν από τον Δ. Φίλιο (1882-1893), συνεχίστηκαν από τον Α. Σκιά (1894-1916

---

³⁶ Pek 1998, σελ. 49

³⁷ Τραυλός ΑΔ 17Β (1961-1962), Χρονικά, σελ. 44-45

) και συνεχίστηκαν σε μεγαλύτερη έκταση από τον Κ. Κουρουνιώτη (1917 - 1945). Κατά την διάρκεια των τελευταίων αυτών ανασκαφών έλαβαν μέρος ως συνεργάτες ή ως βοηθοί του Κουρουνιώτη ο Ακαδημαϊκός κ. Α . Ορλάνδος και οι τότε επιμεληταί Φ. Σταυρόπουλος και Ν. Λάσκαρης, αργότερα οι καθηγητές Γ. Μυλωνάς και Γ. Μπακαλάκης, ο έφορος αρχαιοτήτων Ι . Θρεψιάδης και ο αρχιτέκτων Ι . Τραυλός. Από το 1947 τις ανασκαφές ανέλαβε ο Ιωάννης Τραυλός, κυρίως δυτικά των Μεγάλων Προπυλαίων, όπου ανέσκαψε τη λεγόμενη Οικία των Κηρύκων³⁸. Οι ανασκαφές χρηματοδοτούνταν από την αρχαιολογική Εταιρεία ενώ το Ελληνικό Δημόσιο έκανε τις απαιτούμενες απαλλοτριώσεις.

Ρωμαϊκοί χρόνοι

Όπως είδαμε το ενδιαφέρον των Ρωμαίων για τα Ελευσίνια Μυστήρια ήταν ιδιαίτερα έντονο. Ο Κικέρων είχε μνηθεί μαζί με τον Αττικό από το 79 π. Χ.³⁹ Ήδη από τα μέσα του αιώνα οι Ρωμαίοι αφιέρωσαν αγάλματα στο ιερό για την επιτυχία της μύησής τους.⁴⁰ Ενδιαφέρθηκαν για την Ελευσίνα και τα Μυστήρια χάρις στην επιθυμία και την υπόσχεση για μια καλύτερη μεταθανάτια ζωή.

Στα Βόρεια του ιερού, η Αρχαϊκή πύλη στην εσωτερική είσοδο αντικαταστήθηκε από τα Μικρά Προπύλαια, των οποίων χορηγός ήταν ο Arrius Claudius Pulcher και η κατασκευή τους ξεκίνησε το 50 με 48 π. Χ.

Τα τείχη του ιερού που είχαν κατασκευαστεί από τον Περικλή, ενισχυθεί από τον Κίμωννα και επεκταθεί από τον Λυκούργο (330 π.Χ.) ενισχύθηκαν περαιτέρω από τους Ρωμαίους και το Ιερό πήρε τη μορφή ενός ισχυρού απόρθητου φρουρίου.⁴¹

Μικρά Προπύλαια

Τα Μικρά Προπύλαια (Εικόνα 5 αρ.34,Εικόνα 7) βρίσκονται ανάμεσα στα Μεγάλα Προπύλαια και το Τελεστήριο. Είναι το πρώτο μνημειακό κτίριο του ιερού που αναφέρεται στα κείμενα των περιηγητών που κατέγραψαν τα ορατά ερείπιά του στον 17ο και 18ο αι.⁴². Στις περιγραφές τους αναφέρουν έναν κίονα, απομεινάρια του τοίχου και της οροφής, τμήματα ενός μαρμάρινου ιωνικού κίονα καθώς και το άγαλμα κιστοφόρου γυναικείας μορφής. Μάλιστα

---

³⁸Τραυλός ΑΔ 16 (1960) : Χρονικά, 46-50.

³⁹Clinton 1989, σελ 1504.

⁴⁰Clinton 1989, σελ.. 1504-1507.

⁴¹ Μυλωνάς ΑΔ 14, 1931-1932 σελ 21-22

⁴²Mylonas 1961, σελ. 9-13.

θεώρησαν ότι ήταν ναός της ρωμαϊκής θεάς Ceres, και ότι το άγαλμα που βρήκαν ήταν το άγαλμα της Θεάς⁴³.

Ήταν το πρώτο κτίριο μετά τη κεντρική είσοδο που έβλεπε κάθε προσκυνητής καθώς ο δρόμος προς το Τελεστήριο περνάει μέσα από αυτά. Σύμφωνα με την επιγραφή που σώζεται μέχρι σήμερα κτίστηκαν⁴⁴ με τη χορηγία του Ρωμαίου αξιωματούχου Arrius Claudius Pulcher τον 1ο αι. π.Χ (μεταξύ του 50 και 48 π. Χ). Όπως πολλοί Ρωμαίοι αξιωματούχοι, ο Pulcher ήταν μνημένος στα Ελευσίνια Μυστήρια, πιθανότατα το 61 π. Χ., όταν βρισκόταν στην Ελλάδα με σκοπό να συλλέξει αγάλματα για να τα πάρει μαζί του πίσω στη Ρώμη. Κατά τη διάρκεια που διατελούσε πρόξενος, ο ποταμός Τίβερης ξεχείλησε και κατέστρεψε τα αποθέματα σιταριού της Ρώμης. Μαθαίνοντας το, ο Pulcher, χρηματοδότησε το έργο των Μικρών Προπύλων με σκοπό να τα προσφέρει στη θεά Δήμητρα για την ανάκαμψη και τη ευδαιμονία της Ρώμης μετά τη καταστροφική πλημμύρα ⁴⁵.

Η ανασκαφή τους άρχισε το 1882 από την Αρχαιολογική Εταιρεία Αθηνών. Επειδή πρόκειται για ένα κτίριο με ιδιαίτερα και ασυνήθιστα χαρακτηριστικά πολλοί αρχιτέκτονες έχουν ασχοληθεί με την αναπαράσταση του. Σύμφωνα με το σχέδιο της αναπαράστασης,⁴⁶ ήταν σύνθετη κατασκευή που είχε επιμελημένη όψη και στις δύο πλευρές της: τη βόρεια και την νότια. Η βόρεια ήταν απέναντι από τα Μεγάλα Προπύλαια και η Νότια απέναντι από το Τελεστήριο. Ένας από τους ερευνητές, ο Hornmann⁴⁷, υποστήριξε ότι τα Μικρά Προπύλαια είχαν τρεις φάσεις: αρχικά υπήρχε μια θύρα και ένα μικρό νότιο προστώο, έπειτα παρέμεινε η μονή θύρα αλλά το προστώο επεκτάθηκε και στολίστηκε με κρήνες. Στη τρίτη φάση στη θέση των κρηνών κατασκευάστηκαν οι δύο πλαϊνές πόρτες, δεξιά και αριστερά της κεντρικής εισόδου. Ωστόσο, όλοι οι άλλοι ερευνητές αποδέχονται πως τα Μικρά Προπύλαια κατασκευάστηκαν σε μία οικοδομική περίοδο με μεταγενέστερες αναβαθμίσεις. Στην αρχική κατασκευή υπήρχε μία κεντρική θύρα ενώ αργότερα ανοίχτηκαν και άλλες δύο μικρότερες δεξιά και αριστερά από την κεντρική. Το κρηπίδωμα των Μικρών Προπυλαίων είναι κατασκευασμένο από μάρμαρο Υμηττού και σώζεται μόνο η βορειοανατολική γωνία. Ο προσανατολισμός είναι από τα βορειοδυτικά στα νοτιοανατολικά, η έκτασή είναι περίπου 14.785 x 14.10 μέτρα μετρώντας από την πρώτη

---

⁴³ Palinkas 2008, σελ. 163.

⁴⁴ Miles 1998, σελ. 55, Miles 2012, σελ. 123: Χτίστηκε πάνω στα θεμέλια ενός παλαιότερου Πρόπυλου του 5^{ου} αιώνα. Αυτό το Πρόπυλο μάλλον είχε εμπνεύσει και άλλα Πρόπυλα σε ιερά όπως αυτό του Ποσειδώνα στο Σούνιο και αυτό της Δήμητρας της Μαλοφόρου στον Σελινούντα.

⁴⁵ Palinkas 2008, σελ 162., Miles 2012, σελ. 123

⁴⁶ Ζιρώ 1991, σελ 113

⁴⁷ Palinkas 2008, σελ 165

βαθμίδα ⁴⁸. Κάτω από το κρηπίδωμα, τα βόρεια και ανατολικά θεμέλια των Μικρών Προπυλαίων έχουν χτιστεί πάνω στο τείχος της Δεύτερης Αρχαϊκής φάσης, ορατό ακόμα σήμερα κάτω από τη βορειοανατολική γωνία της θεμελίωσης, ενώ τα νότια και τα δυτικά θεμέλια χρησιμοποιούν το φυσικό βράχο ως θεμέλιο. Στη βόρεια πλευρά των Μικρών Προπυλαίων, η αυλή της εισόδου ορίζεται από δύο τοίχους και έχει πλάτος 11.50 μέτρα και μήκος 9.50 μέτρα.⁴⁹ Ο θριγκός των τοίχων διακοσμείται με επιστύλιο χωρισμένο σε τρεις ταινίες και ακόσμητη ιωνική ζωφόρο που επιστέφεται από γείσο από Πεντελικό μάρμαρο.⁵⁰ Η οροφή στηριζόταν από κίονες και παραστάδες με κορινθιακά κιονόκρανα των οποίων οι βάσεις σώζονται ακόμα σήμερα πάνω στο στυλοβάτη. Τα κορινθιακά κιονόκρανα έχουν εξάπλευρο άβακα και διακοσμούνται με φτερωτά ζώα και πλούσιο φύλλωμα (Εικόνα 26). Φύλλα ακάνθου απλώνονται στο ένα τρίτο του ύψους του κιονόκρανου ξεκινώντας από τη βάση, ενώ από πάνω τρία λιοντάρια με φτερά και κέρατα παριστάνονται ανάμεσα σε άνθη λωτού. Οι έξι προβαλλόμενες γωνίες του άβακα διαφέρουν σε πλάτος, με τις πλατύτερες να παρουσιάζουν ζώα και τις στενότερες άνθη λωτών. Τα κιονόκρανα των δυο παραστάδων έχουν πεντάπλευρο άβακα που ακολουθεί την ίδια διακόσμηση με τον άβακα των κορινθιακών κιονοκράνων διακοσμώντας τις δύο εξωτερικές πλευρές με ζώα ενώ τη κεντρική και τη πίσω πλευρά με άνθη. Ο θριγκός του βορείου προστώου, κατασκευασμένος από πεντελικό μάρμαρο, αποτελούνταν από επιστύλιο με τρεις ιωνικές ταινίες και δωρική ζωφόρο, στολισμένη με μια δέσμη με στάχυ, φιάλες, μια κίστη και βουκράνια, στολισμός που παραπέμπει σε αυτόν στα πρόπυλα της Επιδαύρου και του ιερού των Μεγάλων Θεών στη Σαμοθράκη, οι οποίες όμως είναι ιωνικές ζωφόροι⁵¹. Δύο τμήματα του θριγκού σώζονται δίπλα στο δυτικό τοίχο της αυλής των Μικρών Προπυλαίων. Το ένα τμήμα είναι ακόσμητο ενώ το άλλο σώζει την αναθηματική επιγραφή στη λατινική γλώσσα.⁵² Από τις τρεις σωζόμενες μετόπες μόνο η μία είναι ακέραιη. Διακοσμούνται με ανάγλυφες ροζέτες, οι οποίες έχουν δυο ομόκεντρες σειρές από οχτώ κυκλικά πέταλα και έντονο κυρτό κεντρικό «μάτι» (Εικόνα 27).⁵³ Η κεντρική μετόπη περιέχει ένα βουκράνιο του οποίου το κάτω μέρος τερματίζεται πρόωρα στο τέλος της μετόπης. Στο βουκράνιο υπάρχει μια ταινία με τρεις κόμπους και ένα καλοσηματισμένο άνθος λωτού. Τρία τρίγλυφα διατηρούνται και το κάθε ένα έχει χάσει την κάτω γωνία του. Στο πρώτο τρίγλυφο απεικονίζεται ένα δεμάτι στάχυα δεμένα με ταινία με χαλαρούς κόμπους και τα άλλα δύο

---

⁴⁸Palinkas 2008, σελ 168

⁴⁹Palinkas 2008, σελ 168

⁵⁰ Ζιρώ 1991, σελ 109

⁵¹ Miles 2012 σελ. 125

⁵²Ζιρώ 1991, σελ 107, Miles 2012 σελ. 125

⁵³Ζιρώ 1991, σελ 109

τρίγλυφα απεικονίζουν τα ιερά κιβώτια της θεάς Δήμητρας, τις ονομαζόμενες κίστες. Πάνω από το θριγικό υπάρχει μαρμάρινο γείσο, με οδόντες που «αγκαλιάζονται» από ένα *cyma reversa* και ταινία, και σώζεται σε τρία τμήματα⁵⁴. Πάνω από το γείσο, σώζεται το αριστερό άκρο του αετώματος με το σκαλισμένο γείσο και το τύμπανο που είναι ακόσμητο. Στην οροφή του προστώου υπήρχαν φατνώματα⁵⁵.

Διασχίζοντας το βόρειο πρόπυλο ο επισκέπτης έφθανε στην κεντρική είσοδο πλάτους 2,95 μ. Το κατώφλι βρισκόταν στο ίδιο επίπεδο με τις πλάκες του δαπέδου του προστώου. Αποτελούνταν από τρεις μαρμάρινες πλάκες που έχουν φθορές από τη συχνή χρήση και παράλληλες αύλακες από τροχούς αρμάτων. Στο κατώφλι σώζονται δύο όλμοι για τη δίφυλλη θύρα⁵⁶. Οι πλάγιες θύρες είναι διαφορετικές από τη κεντρική. Τα κατώφλια τους δεν είναι κατασκευασμένα με το ίδιο μάρμαρο με την πλακόστρωση των προπυλαίων και του κεντρικού κατωφλιού, αλλά με ένα υπόλευκο μάρμαρο, πιθανόν από τη Πεντέλη. Και τα δύο κατώφλια είναι λίγα εκατοστά πιο ψηλά από τη πλακόστρωση, με το δυτικό κατώφλι να είναι φτιαγμένο από δύο μαρμάρινες πλάκες ενώ το ανατολικό από μία μεγάλη. Οι επιφάνειες των μαρμάρινων πλακών έχουν δύο οπές σε κάθε πλευρά για να δέχονται τον άξονα και μία μεγάλη τετράγωνη εσοχή για να δέχονται το στήριγμα της θύρας. Από τις τετράγωνες εσοχές καταλαβαίνουμε ότι οι πλαϊνές πόρτες ήταν δίθυρες και δεν άνοιγαν με τροχούς όπως η κεντρική.

Αφού ο επισκέπτης διασχίσει το κατώφλι βγαίνει στο νότιο πρόπυλο και από κει αντικρύζει το Τελεστήριο. Η έκταση του νότιου πρόπυλου είναι μικρότερη από τη μισή έκταση του βόρειου. Πλαισιώνεται από εξωτερικούς τοίχους που σώζονται μέχρι σήμερα και λήγουν σε παραστάδες. Οι παραστάδες είχαν κατασκευαστεί με μαρμάρινες πλίνθους από τον Υμηττό σε βάση από Πεντελικό μάρμαρο.⁵⁷ Το νότιο προστώο αποτελείται από δύο τοίχους που πλαισιώνουν το πέρασμα από την κεντρική πόρτα. Οι τοίχοι έχουν μήκος περίπου 3 μέτρα και είναι άνισοι καθώς ο δυτικός προεκτείνεται 25 εκατοστά περισσότερο. Είναι φτιαγμένοι από κομμάτια ασβεστόλιθου και κομμάτια μαρμάρου από τον Υμηττό άνισων διαστάσεων και πάχους. Πάνω στους τοίχους αυτούς στηρίζονταν οι δυο κιστοφόροι Καρυάτιδες.

Ένα τμήμα της μίας Καρυάτιδας φυλάσσεται στο μουσείο Ελευσίνας. Η άλλη εκλάπη και βρίσκεται σήμερα στο μουσείο Fitzwilliam στο Cambridge. Και από τα δυο γλυπτά σώζεται το επάνω σώμα και το κεφάλι που φέρει την κίστη. Τα δύο αυτά γλυπτά δεν έχουν τις ίδιες

---

⁵⁴Zirw 1991, σελ 50-55

⁵⁵Zirw 1991, σελ 50-55

⁵⁶Zirw 1991, σελ 112

⁵⁷Zirw 1991, σελ 109

διαστάσεις.⁵⁸ Στις κίστες παρουσιάζονται τα ιερά αντικείμενα των Ελευσίνιων Θεών : πλημοχόη, παπαρούνες, δέσμες σιταριού, ραβδιά μυρτιάς. Θεωρείται ότι απεικονίζουν τις ιέρειες της Δήμητρας και της Κόρης που μετέφεραν από το εν άστει Ελευσίνιο των Αθηνών πίσω στο Τελεστήριο τα ιερά αντικείμενα μέσα στις κίστες στο κεφάλι τους, οδηγώντας ταυτόχρονα τους ακόλουθους στο ιερό.⁵⁹ Οι κιστοφόροι φορούν λεπτούς χιτώνες που είναι μαζεμένοι στους ώμους και κρέμονται από τα υψωμένα χέρια. Ένα μάτιο καλύπτει τον αριστερό ώμο της καρυάτιδας του Cambridge και είναι πιασμένο κάτω από τη ζώνη που βρίσκεται κάτω από το στήθος και συνεχίζει στη δεξιά πλευρά της μέσης. Στη διασταύρωση της ζώνης παριστάνεται ένα γοργόνειο. Και οι δυο έχουν μακριά κυματιστά μαλλιά που χωρίζουν στο κέντρο και τραβιούνται ελαφριά πίσω από το λαιμό, προβάλλοντας τα αυτιά και ίχνη ύπαρξης σκουλαρικών σε σχήμα ροζέτας. Το κεφάλι του παραδείγματος της Ελευσίνας γέρνει ελάχιστα προς τα δεξιά, ενώ αντίστοιχα του Cambridge ελάχιστα προς τα αριστερά.⁶⁰ Και οι δυο γέρνουν το κεφάλι τους προς την κατεύθυνση που κοιτούν τα μάτια τους, επομένως αν τοποθετήσουμε τη Καρυάτιδα της Ελευσίνας στον ανατολικό πλίνθο και αντίστοιχα την άλλη στον δυτικό τότε και οι δύο έχουν στραμμένη τη προσοχή τους στο κεντρικό δρόμο που περνάει μέσα από το Μικρά Προπύλαια. Ουσιαστικά τόσο σαν αρχιτεκτονικό στοιχείο όσο και σαν σύμβολο λατρείας παραπέμπουν στις Κόρες στο νότιο πρόπυλο στο ναό της Αθηνάς Πολιάδας (Ερέχθειο) που έχουν αντίστοιχο ρόλο στην ιερή τελετή των Παναθήναιων, υπονοώντας μια σύνδεση μεταξύ της Ελευσίνας και της Αθήνας.⁶¹

Ο 2ος αιώνας μ. Χ.

Το ρωμαϊκό ενδιαφέρον για τα Μυστήρια και τα μνημεία της Ελευσίνας συνεχίστηκε και τον 2ο αιώνα μ. Χ. Αυξήθηκε ιδιαίτερα υπό τη επιρροή των αυτοκρατόρων Αδριανού και Μάρκου Αυρήλιου και του Αττικού Πανελληνίου⁶². Ο Αδριανός συμμετείχε στα Μυστήρια τρεις

---

⁵⁸Vassilika 1998, σελ. 96. Miles, 2012 σελ. 125, 126 εικ. 4.4

⁵⁹ Miles 2012 σελ. 125

⁶⁰Palagia 1997, σελ. 85, 86 fig. 3-4

⁶¹ Miles 2012 σελ. 128

⁶² Miles 2012, σελ. 142-143. Οι αυτοκράτορες του 2ου αιώνα μ. Χ., όπως ο Αδριανός και ο Μάρκος Αυρήλιος, ενίσχυσαν οικονομικά τους ομοσπονδιακούς θεσμούς αυτοδιοίκησης και τις ελληνικές πόλεις. Κατά τη διάρκεια της φιλελληνικής πολιτικής του Αδριανού έγινε η τελευταία μεγάλη προσπάθεια κατά την αρχαιότητα για τη δημιουργία μιας πανελληνίας ένωσης με έδρα την Αθήνα. Ονομάστηκε Αττικό Πανελλήνιο και αποσκοπούσε στην ενοποίηση όλων των γνήσιων Ελλήνων, που θα αντιπροσωπεύονταν σε ένα ενιαίο ομοσπονδιακό σώμα. Τα απαραίτητα προσόντα συμμετοχής προσδιορίστηκαν λεπτομερώς από τον ίδιο τον Αδριανό, ο οποίος είχε λάβει το τίτλο του Ολυμπίου, με τον οποίο λατρευόταν αργότερα από το Πανελλήνιο. Επίσης ενίσχυσε τη μεγάλη πολιτιστική αναγέννηση του Ελληνισμού κατά τον 2ο και τις αρχές του 3ου μ. Χ. αιώνα, που είναι γνωστή ως Δεύτερη Σοφιστική. Η πνευματική αυτή κίνηση, η πιο λαμπρή στα ελληνικά γράμματα της όψιμης αρχαιότητας, είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη λειτουργία και την ευημερία των μεγάλων ελληνικών πόλεων της εποχής εκείνης, αφού πολλοί

φορές, το 124, 128 και 131 μ. Χ.⁶³, αλλά πιθανότατα είχε μνηθεί πολύ νωρίτερα. Αυτός έχτισε τη γέφυρα πάνω από τον Ελευσινιακό Κηφισό, αφιέρωσε αγάλματα στη ρωμαϊκή αυλή και ήταν υπεύθυνος για τη πρώτη οικοδομική περίοδο της αυλής. Μετά τον θάνατό του, ο Μάρκος Αυρήλιος ήταν ο επόμενος αυτοκράτορας που συμμετείχε στα Ελευσίνια μυστήρια, μαζί με τον γιο του Κόμμοδο, το 176 μ. Χ. Ο Μάρκος Αυρήλιος ήταν υπεύθυνος για τις επισκευές στο Τελεστήριο και πιθανότατα ο ευεργέτης των Μεγάλων Προπυλαίων.

Η αρχιτεκτονική ανάπτυξη του ιερού της Δήμητρας και Κόρης στην Ελευσίνα κατά τη διάρκεια του 2ου αιώνα μ. Χ. είχε ως κέντρο εστίασης την αυλή μπροστά από τη βόρεια είσοδο του ιερού, συμπεριλαμβανομένης της κατασκευής των Μεγάλων Προπυλαίων και τις εκτεταμένες επισκευές στο Τελεστήριο.

Η ρωμαϊκή αυλή

(Εικόνα 1, Εικόνα 5 αρ 1&2, Εικόνα 8)

Η διάταξη και το είδος των μνημείων που οικοδομήθηκαν μπροστά από τη κύρια είσοδο του ιερού, αλλά και η ριζική αλλαγή του Βόρειου Πυλώνα δηλ. της οχυρωματικής πύλης που αποτελούσε μέχρι τότε την είσοδο στο Ιερό, καθιστά σαφή την πρόθεση των ρωμαίων αυτοκρατόρων να αποκτήσει ο περιβάλλων χώρος του Ιερού μεγαλοπρεπή είσοδο και μνημειακό χαρακτήρα αντάξια της φήμης του.⁶⁴

Στο σημείο που η Ιερά Οδός ενώνεται με το χώρο του Ιερού και κατέληγε η πομπή των ελευσινίων μυστηρίων κατασκευάστηκε μια μεγάλη πλακόστρωτη πλατεία και πλαισιώθηκε από κτίρια θρησκευτικού χαρακτήρα. Στην ανατολική της πλευρά, υπάρχει μια επέκταση που ορίζεται από μια στοά, μια κρήνη και μια θριαμβική αψίδα (Εικόνα 10 Α). Από τα ανευρεθέντα αρχιτεκτονικά μέλη και τη διπλή επιγραφή στο επιστύλιο είμαστε σίγουροι ότι είναι αψίδα που είχαν αφιερώσει οι Πανέλληνες⁶⁵ στον αυτοκράτορα Αδριανό, κατά τη πρώτη επίσκεψή του στην Αθήνα το 130 μ.Χ. Αντίστοιχα, δεύτερη αψίδα ανεγέρθηκε και στη Δυτική πλευρά της πλατείας, αντίγραφο της αψίδας του Αδριανού στην Αθήνα. Ο δρόμος μέσα από τη Δυτική αψίδα οδηγούσε στις “Άστυδε” πύλες, δηλαδή την είσοδο στην πόλη.⁶⁶

από τους κορυφαίους εκπροσώπους της, ρήτορες και σοφιστές, εργάστηκαν επίσης με μεγάλο ζήλο και για τα κοινά. Χάρη στην ευφυΐα τους και στον πλούτο που απέκτησαν με τις επιτυχίες τους, οι πνευματικοί αυτοί άνδρες ήταν τα ιδεώδη πρόσωπα για να καθοδηγήσουν και να επιχορηγήσουν το έργο των πόλεων.

⁶³Birley 1997, σελ 215

⁶⁴Ζιρώ 1991, σελ 117

⁶⁵Ζιρώ 1991, σελ. 115-129, Miles 2012, σελ. 128

⁶⁶ Ζιρώ 1991, σελ. 117

Μία στοά σχήματος Γ όριζε την υπόλοιπη δυτική πλευρά της αυλής καθώς και τη βόρεια μέχρι την Ιερά Οδό (Εικόνα 5 αρ.7, Εικόνα 8). Η στοά είχε δωμάτια μόνο στο βορειοδυτικό σκέλος της, ενώ το βορειοανατολικό ήταν μια απλή ανοιχτή στοά μικρού βάθους, με μονή σειρά κιόνων στη στραμμένη προς την αυλή πλευρά της, για τη στήριξη της μονόριχτης στέγης. Το κτήριο με βάση τη διάταξη και το μέγεθος των δωματίων λειτούργησε, ίσως, ως χώρος φιλοξενίας επίσημων προσκυνητών του ελευσινιακού ιερού, ενώ η μεγαλύτερη αίθουσα, που είχε δάπεδο στρωμένο με πολυτελές ψηφιδωτό με γεωμετρικά σχήματα, χρησίμευε για συνεστιάσεις και συμπόσια.⁶⁷

Μπροστά από τη στοά και δεξιά των προσκυνητών που έρχονταν από την Ιερά Οδό, χτίστηκε ο ναός της Προπυλαίας Αρτέμιδος και του Ποσειδώνος Πατρός, δωρικό αμφιπρόστυλο μνημείο, παρόμοιο σε διαστάσεις με ένα άλλο κλασικό μνημείο της Ακρόπολης, το ναό της Αθηνάς Νίκης (Εικόνα 5 αρ. 9&10, Εικόνα 8, Εικόνα 11 Α). Δίπλα στο ναό πιθανώς τοποθετήθηκε το άγαλμα του Ποσειδώνος Πατρός, σύμφωνα με τα υπολείμματα του βάθρου που σώζονται εκεί, ενώ δύο ακόμα ίχνη που σώζονται φαίνεται πως ανήκουν στους βωμούς τους.⁶⁸

Η εσχάρα χτίστηκε στη βορειοανατολική γωνία της κρηπίδας του ναού της Αρτέμιδος και πρόκειται για έναν υπερμεγέθη ιδιότυπο βωμό (Εικόνα 5 αρ.3, Εικόνα 10 Β). Στο κέντρο του τετράπλευρου χώρου, τον οποίο όριζε χαμηλό στηθαίο με είσοδο από νοτιοανατολικά, σώζεται τετράγωνη φρεατοειδής κατασκευή από οπτοπλίνθους, στο εσωτερικό της οποίας έκαιγε η φωτιά. Ψηλότερα υπήρχε ειδική προεξοχή στην οποία πατούσε η μεγάλη σιδερένια σχάρα. Ο υπόλοιπος χώρος του βωμού γύρω από την εστία δεν ήταν στρωμένος με πλάκες, αλλά με χώμα.⁶⁹

Η τοποθέτηση της στοάς σε σχέση με το ναό της Αρτέμιδος προδίδει ενιαίο σχεδιασμό. Ο κατά μήκος άξονας του ναού της Αρτέμιδος προεκτεινόμενος διέρχεται από το μέσο της κεντρικής θύρας της μεγάλης αίθουσας του βορειοδυτικού σκέλους της στοάς, χωρίζοντάς τη στη μέση.

Για την κατασκευή της πλατείας και την τοποθέτηση της πλακόστρωσης χρειάστηκε να γίνουν έργα στη περιοχή του Βόρειου Πυλώνα της οχύρωσης του Ιερού. Όλη η περιοχή υπερυψώθηκε κατά 1,33μ. Για να μην καλυφθεί το αρχαίο φρέαρ και οι κύκλοι του προστομιαίου του κατασκευάστηκε αναλημματικός τοίχος μεταξύ του πύργου της οχύρωσης του 4ου αιώνα π.Χ.

---

⁶⁷ Ζιρώ 1991, σελ. 126

⁶⁸ Ζιρώ 1991, σελ. 129

⁶⁹ Ζιρώ 1991, σελ. 126

και της κρηπίδας των Μεγάλων Προπυλαίων για να συγκρατηθεί το χυτό κονίαμα. Τα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή αυτών των αναλημματικών τοίχων ήταν κροκαλοπαγείς λίθοι, πώροι από άλλα κτήρια και τρεις από τους ορθοστάτες από τη βορειοδυτική πλευρά του αρχαίου φρέατος. Με το τρόπο αυτό το φρέαρ κατάφερε να μείνει ελεύθερο και ορατό μέσα σε ένα περιορισμένο τετράπλευρο χώρο.⁷⁰

Η διάταξη των αρμών των λίθων της κρηπίδας είναι σε άμεση και αρμονική σχέση με την διάταξη των αρμών της πλακόστρωσης της αυλής, οι οποίοι ξεκινούν κάθετα από τη κρηπίδα. Οι διαμήκεις αρμοί της μαρμάρινης πλακόστρωσης του δαπέδου των Προπυλαίων, αν επεκταθούν νοερά, όλοι συμπίπτουν με τους αρμούς της πώρινης πλακόστρωσης της αυλής που εκτείνεται μπροστά από τη μνημειακή είσοδο (Εικόνα 9 Α&Β). Το συμπέρασμα αυτών των παρατηρήσεων είναι ότι τα Μεγάλα Προπύλαια και η πλακόστρωση της αυλής ανήκουν σε ένα ενιαίο οικοδομικό πρόγραμμα, που εκτελέστηκε σε όλη την έκταση της αυλής ταυτόχρονα με το ναό της Προπυλαίας Αρτέμιδος, τη στοά σχήματος Γ και τα υπόλοιπα κτίσματα της αυλής⁷¹.

Με βάση τα έργα, και ειδικότερα την υπερύψωση του εδάφους και την αιτία του, μπορούμε να βρούμε ποιος ήταν ο ευεργέτης αυτού του πολύ δαπανηρού προγράμματος. Βόρεια του πέτρινου λόφου που είναι χτισμένο το Τελεστήριο, διέρχεται ο Ελευσινιακός Κηφισός. Ο Ελευσινιακός Κηφισός κατά τη διάρκεια των φθινοπωρινών νεροποντών μετατρέπεται σε ορμητικό χείμαρρο. Οι πλημμύρες του ποταμού δημιουργούσαν προβλήματα στη ετήσια πομπή των Μυστών από την Αθήνα στην Ελευσίνα. Τα νερά του ποταμού πλημμύριζαν την περιοχή με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατή η πρόσβαση στο ιερό. Για το λόγο αυτό ο Αδριανός κατά την επίσκεψή του στην Ελλάδα μετά την ανακήρυξη του ως αυτοκράτορας το 117 μ. Χ, πραγματοποίησε μια σειρά έργων στην Ελευσίνα. Η υπερύψωση της αυλής μπροστά στη Κύρια Είσοδο του ιερού και η τοποθέτηση των Προπυλαίων στην υψηλή κρηπίδα τους έχει άμεση σχέση με τα αντιπλημμυρικά έργα του Αδριανού στην περιοχή. Τα έργα του όμως δεν περιορίστηκαν στον αντιπλημμυρικό χαρακτήρα, σκοπός του ήταν και η ανέγερση νέων κτηρίων και διαμόρφωση της Κύριας Εισόδου του Ιερού.⁷²

Το σχέδιο της αυλής συμπεριέλαβε και μια κρήνη στη νοτιοανατολική πλευρά κοντά στην ανατολική αφίδα (Εικόνα 5 αρ.4, Εικόνα 8, Εικόνα 11 Β). Η κρήνη ήταν ένα πολυτελές οικοδόμημα κορινθιακού ρυθμού, με οκτώ κρουνοί, που τους τροφοδοτούσε μία μεγάλη

---

⁷⁰ Ζιρώ 1991, σελ. 122

⁷¹ Ζιρώ 1991, σελ. 122

⁷² Ζιρώ 1991, σελ.123

δεξαμενή επιχρισμένη με κονίαμα. Πίσω από τη κρήνη ο Αδριανός ανήγειρε λουτρά και κατασκεύασε μεγάλες δεξαμενές για τη συγκέντρωση του απαραίτητου για τη λειτουργία τους νερό (Εικόνα 5 αρ.83,84,85).

Τα Μεγάλα Προπύλαια

Ο Αδριανός, μνημένος στα Ελευσίνια Μυστήρια, θέλησε να κοσμήσει το μέγιστο αυτό ιερό με μια μεγαλοπρεπή είσοδο, διαφορετική από τις εισόδους των άλλων ιερών που ανήγειρε σε όλη την επικράτεια. Ακολούθησε το πρότυπο που θαύμαζε περισσότερο από όλα, αυτό του κλασσικού πολιτισμού της Αθήνας που δημιούργησε τα αξεπέραστα μνημεία της Ακροπόλεως. Τα Μεγάλα Προπύλαια αποτελούν το μεγαλύτερο και μεγαλοπρεπέστερο από τα οικοδομήματα που ανεγέρθηκαν από τον Αδριανό με σκοπό να κοσμήσουν την Κύρια Είσοδο του ιερού. Κατασκευάστηκαν πάνω στο Βόρειο Πυλώνα της οχύρωσης, που αποτελούσε την κύρια είσοδο στο Ιερό από το 480 π.Χ. κ.ε. (Εικόνα 5 αρ. 15-16, Εικόνα 8, Εικόνα 9).

Η θεμελίωση-βάθρο ανέγερσης αποτελεί το κατώτερο μέρος του μνημείου και χρησιμεύει ως βάση πάνω στην οποία ανεγέρθηκαν τα Προπύλαια. Τα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή του βάθρου είναι ο πωρόλιθος και το ρωμαϊκό σκυρόδεμα (opus caementicium). Το ρωμαϊκό σκυρόδεμα περιορίζεται στο πυρήνα του βάθρου, ενώ όλες οι εξωτερικές επιφάνειες είναι καλυμμένες με πωρόλιθους. Αρχικά έγινε εκσκαφή κυρίως στην πλευρά που ήταν στραμμένη προς το εσωτερικό του ιερού, καθώς λόγω της κλίσης του εδάφους έπρεπε να αφαιρεθούν μεγαλύτερες ποσότητες χώματος. Στη βόρεια πλευρά η βάση υψώθηκε κατά 1,85μ. από την πλακόστρωτη αυλή και χρησιμοποιήθηκαν περιμετρικά τοιχία από πώρινους ή κροκαλοπαγείς ορθότμητους λίθους, που παρέμειναν στη θέση τους και αποτέλεσαν την υποδομή για την τοποθέτηση των μαρμάρινων αναβαθμών της κρηπίδας. Προς τη πλευρά του Καλλιχόρου φρέατος χρησιμοποιήθηκαν ορθογωνικοί πώρινοι και κροκαλοπαγείς λίθοι, όπως επίσης και ορθοστάτες από το βορειοδυτικό τοίχο του κτιρίου που περιέβαλλε το φρέαρ. Με το τρόπο αυτό συγκρατήθηκε το κονίαμα και ο χώρος του φρέατος κατάφερε να μείνει ελεύθερος και ορατός μέχρι σήμερα⁷³.

Γίνεται χρήση των συνδέσμων διπλού T στο κτήριο, γεγονός που προξενεί εντύπωση καθώς ο σύνδεσμος αυτός σταμάτησε να χρησιμοποιείται από τα μέσα του 4ου αιώνα π.Χ. και έχει αντικατασταθεί από τον ευκολότερα κατασκευαζόμενο σύνδεσμο Π. Ο σύνδεσμος διπλού T χρησιμοποιήθηκε στη πώρινη και αφανή υποδομή της μαρμάρινης πλακόστρωσης των Μεγάλων

---

⁷³ Ζιρώ 1991, σελ.99

Προπυλαίων, σε όλες σχεδόν τις διασωθείσες λιθοπλίνθους των πλευρικών τοίχων του κτιρίου όπως και στον τοιχοβάτη του θυραίου τοίχου. Ο σύνδεσμος Π χρησιμοποιήθηκε στις λιθοπλίνθους του θυραίου τοίχου. Η χρήση του συνδέσμου Π ήταν αποκλειστική στα λοιπά μέλη της ανωδομής⁷⁴.

Η περίεργη αυτή διακοπή χρήσης του συνδέσμου διπλού T δηλώνει ότι το έργο αυτό ανεγέρθηκε σε δυο διαφορετικές οικοδομικές περιόδους. Η πρώτη περίοδος είναι αυτή του Αδριανού, όταν με τη κτήση και τη πλακόστρωση της εξωτερικής αυλής άρχισε και η κατασκευή του βάθρου των Μεγάλων Προπυλαίων. Στην ίδια περίοδο ανήκει και η κατασκευή των πλευρικών τοίχων και του θυραίου τοίχου. Η ανέγερση των πλευρικών τοίχων όπως και του θυραίου ανήκει σίγουρα στη πρώτη οικοδομική φάση, εφόσον πάνω τους έπρεπε να καταλήξει το αμυντικό τείχος του ιερού, τμήμα του οποίου είχε καταστραφεί για να χτιστούν τα Προπύλαια. Ο θυραίος τοίχος ήταν επίσης απαραίτητος για να αποκλείει τους αμύητους και να εξασφαλίζει τη μυστικότητα των Μυστηρίων. Η πρώτη οικοδομική περίοδος τελείωσε απότομα με τον θάνατο του Αδριανού με αποτέλεσμα η Κύρια Είσοδος του ιερού να παραμείνει ημιτελής για μεγάλο χρονικό διάστημα.

Το καλοκαίρι του 170 μ.Χ. οι Κοστοβόκοι⁷⁵, βάρβαροι από τη γοθτική φυλή της Σαρματίας, έκαναν ξαφνικά επιδρομή στην Αθήνα καταστρέφοντας και λεηλατώντας την Ελευσίνα και το ναό της. Η ύπαρξη των ημιτελών Προπυλαίων στην Κύρια Είσοδο του ιερού και η παράλληλη εξασθένιση του τείχους στο σημείο αυτό, με τη διακοπή της συνέχειάς του και τη διάνοιξη πέντε θυρών στη θέση της μόνης φρουριακής πύλης του Βόρειου Πυλώνα, συνετέλεσε στην καταστροφή του ιερού και την πυρπόληση του Τελεστηρίου⁷⁶.

Μετά την καταστροφή του ελευσιανικού ιερού και τη φυγή των βαρβάρων ξεκίνησαν οι εργασίες αποκατάστασης με σκοπό την επισκευή του ιερού αλλά και την ολοκλήρωση των Μεγάλων Προπυλαίων⁷⁷. Οι επισκευές κράτησαν μέχρι το 176 μ.Χ. όταν ο ευεργέτης και χρηματοδότης των έργων Μάρκος Αυρήλιος μαζί με το γιο του Κόμμοδο επιστρέφοντας στη Ρώμη από τη Μέση Ανατολή πέρασαν από την Αθήνα και μύηθηκαν στα Ελευσίνια Μυστήρια μέσω πρωτοφανών επευφημιών. Στο αέτωμα των Προπυλαίων είχε τοποθετηθεί η προτομή του Μάρκου Αυρηλίου μαζί με μια αφιερωματική επιγραφή στο επιστύλιο (Εικόνα 10 Γ). Ερευνητές υποθέτουν ότι η προτομή είχε ενσωματωθεί πριν την πομπή των Ελευσινίων Μυστηρίων του 176

⁷⁴ Ζιρώ 1991, σελ. 140-141

⁷⁵ Clinton 1989, σελ. 64, Mylonas G. 1961, 156

⁷⁶ Ζιρώ 1991, σελ. 270

⁷⁷ Αλεξανδρή, ΑΔ 24 Β1 χρονικά, 1969, σελ. 81

μ.Χ., ωστόσο μια άλλη ομάδα ερευνητών πιστεύει πως η προτομή ενσωματώθηκε μεταγενέστερα. Η προτομή είναι τοποθετημένη στο κέντρο ασπίδας και διακοσμείται περιμετρικά με βλαστόσπειρα που εκφύεται μέσα από άκανθα. Η δεύτερη ομάδα ερευνητών στηρίζει πως η σχηματοποιημένη άκανθα στο κάτω μέρος προτομών χρησιμοποιείται για την απεικόνιση νεκρών προσώπων και συμβολίζει την αναγεννητική δύναμη της φύσης και, κατ' επέκταση, την ελπίδα για ανάσταση των νεκρών. Με βάση τον παραπάνω συλλογισμό, η προτομή του Μάρκου Αυρήλιου τοποθετήθηκε μετά τον θάνατο του το 180 μ.Χ. και η δεύτερη φάση για την ολοκλήρωση των Προπυλαίων γίνεται από τον Κόμμοδο.

Τελεστήριο

(Εικόνα 6&12)

Κατά τη διάρκεια του 2ου αιώνα μ. Χ., η πομπική οδός (που ήταν η συνέχεια της Ιεράς Οδού μέσα στο ιερό) αναβαθμίστηκε. Περνώντας μέσα από τα Μεγάλα και τα Μικρά Προπύλαια, η πομπική οδός γίνεται πλακόστρωτη. Η ακριβής χρονολογία της πλακόστρωσης του δρόμου μας διαφεύγει, αν και είναι ξεκάθαρα μεταγενέστερος των Μικρών Προπυλαίων, μιας και οι λίθοι της στρώσης καλύπτουν τη κατώτερη βαθμίδα της νότιας στοάς των Μικρών Προπυλαίων⁷⁸.

Στα δεξιά της πομπικής οδού, όπως κάποιος κατευθύνεται στο Τελεστήριο, βρίσκεται ο Ναός F (Εικόνα 5 αρ.49, Εικόνα 11), ένα Δωρικό τετράστυλο κτήριο φτιαγμένο από Πεντελικό μάρμαρο, στο μπροστινό αέτωμα του οποίου υπήρχαν γλυπτά που αντέγραφαν σκηνές από το δυτικό αέτωμα του Παρθενώνα.⁷⁹ Μεταξύ των διατηρημένων σκηνών του αετώματος του Ναού F, έξι μορφές έχουν αναγνωριστεί ως ο Κέκροπας⁸⁰ και μία από τις κόρες του, ως η Αθηνά, ως δύο Ελευσίνιες ηρωίδες ή μέλη της οικογένειας του Ευμόλπου και μια ανακλινόμενη μορφή (Εικόνα 11 Δ). Το θέμα του δυτικού αετώματος του Παρθενώνα ήταν η μάχη του Ποσειδώνα και της Αθηνάς για την πόλη, ενώ το αντικείμενο της μετόπης του Ναού F η αρπαγή της Περσεφόνης.⁸¹ Το δυτικό αέτωμα του Παρθενώνα ίσως είχε επιλεγεί ως πρότυπο για τον Ναό F πιθανόν λόγω της αντιστοιχίας της θέσης τους προς την πομπική οδό. Δηλαδή, η δυτική πλευρά του Παρθενώνα ήταν αυτή που έβλεπε πρώτα κάποιος ερχόμενος από το Προπύλαια και αντίστοιχα η πρόσοψη του Ναού F ήταν η πλευρά που έβλεπε κάποιος διανύοντας τη πομπική οδό προς το

⁷⁸ Φίλιος 1888, σελ. 50.

⁷⁹ Mylonas 1961, σελ 175-177

⁸⁰ Παλαγιά 1983 σελ. 82. Ο Κέκροπας ήταν βασιλιάς και κριτής του αγώνα ανάμεσα στον Ποσειδώνα και την Αθηνά

⁸¹ Palinkas 2008, σελ 269, Spaeth 1991 σελ. 333, εικ. 1

Τελεστήριο μέσα από τα ρωμαϊκά Προπύλαια.⁸² Αν και η απεικόνιση της Αθηνάς, του Κέκροπα και της οικογένειας των Ευμολπιδών δε σχετίζονται με τη θεματολογία της αρπαγής της Περσεφόνης, αυτές οι σκηνές παρέχουν οπτικές αναφορές που συνδέουν την Αθήνα με την Ελευσίνα.⁸³ Επιπλέον, όπως η μάχη μεταξύ του Ποσειδώνα και της Αθηνάς καθιέρωσε τη δεύτερη ως θεά προστάτιδα της Αθήνας, έτσι και η αρπαγή της Περσεφόνης οδήγησε στον ερχομό της Δήμητρας στην Ελευσίνα, με αποτέλεσμα το δώρο των σιτηρών στους Αθηναίους.

Ο ναός δεν είναι καλά διατηρημένος, και επομένως δεν μπορούμε να έχουμε μια ακριβή χρονολόγηση, αλλά η χρήση των γλυπτών του Παρθενώνα ως πρότυπα αντιστοιχεί με την επιλογή της χρήσης των Αθηναϊκών Προπυλαίων ως πρότυπα για τα Μεγάλα Προπύλαια, γεγονός που υποδηλώνει τη χρονολογία κατασκευής στο 2ο αιώνα μ. Χ. Η τιμητική θεότητα παραμένει άγνωστη. Ο Μυλωνάς θεωρεί ότι είναι αφιερωμένος στη Sabina ως Νέα Δήμητρα⁸⁴ αλλά ο Clinton έχει αποδείξει ότι αυτή δε τιμόταν με τέτοιο τρόπο στην Ελευσίνα ⁸⁵ .

Ο τελευταίος προορισμός της πομπικής οδού, το Τελεστήριο, ήταν ένα μοναδικό κτίριο σχεδιασμένο να φιλοξενεί τη μυστική λειτουργία το βράδυ. Οι κίνες οδηγούσαν προς τον εσωτερικό χώρο, δεν υπήρχε άγαλμα κάποιας θεότητας και οι μνημένοι παρακολουθούσαν τη λειτουργία καθισμένοι σε σειρές θέσεων.

Η τελευταία φάση του κτιρίου που είναι ορατή σήμερα ανήκει στη ρωμαϊκή εποχή.⁸⁶ Στην ανατολική, βόρεια και νότια πλευρά του Τελεστηρίου εκτεινόταν σε όλες τις περιόδους της αρχαιότητας η ιερή αυλή, όπου συγκεντρώνονταν οι πιστοί, γίνονταν διάφορες τελετές και τοποθετούνταν βωμοί και αναθήματα (Εικόνα 5 αρ,50, Εικόνα 12, Εικόνα 13, Εικόνα 14, Εικόνα 15, Εικόνα 16). Στα δυτικά που υψωνόταν ο βραχώδης λόφος στην ρωμαϊκή εποχή λαξεύτηκαν δύο βαθμιδωτές προσβάσεις προς τα δυτικά: η βόρεια ήταν απλώς μια στενή κλίμακα ανόδου, αλλά η νότια ήταν ευρύτερη και προσέλαβε σχεδόν θεατρική διαμόρφωση. Ίσως από κει οι πιστοί να παρακολουθούσαν κάποια τελετουργία. Από τις λαξευμένες αυτές βαθμιδωτές προσβάσεις ο επισκέπτης ανεβαίνει σε επιμήκη πλατεία που δημιουργήθηκε με ισοπέδωση του βράχου κατά μήκος της δυτικής πλευράς του Τελεστηρίου. Στη βόρεια άκρη της πλατείας σώζονται τα θεμέλια ενός ρωμαϊκού ναού, αφιερωμένος, όπως και ο Ναός F σε κάποια ρωμαία αυτοκράτειρα (Εικόνα 5 αρ.73, 76, Εικόνα 15 Γ).

---

⁸²Palinkas 2008, σελ 270 Παλαγιά 1983, σελ. 82

⁸³ Τραυλός ΑΔ 16, 1960, 179-180

⁸⁴Mylonas 1961, σελ 178-80

⁸⁵Clinton 1989, σελ. 1523.

⁸⁶ Mylonas 1961, p.138

Το Τελεστήριο αποτελείται από ένα τετράγωνο κτίριο με μεγάλους κίονες και έξι εισόδους. Μπροστά από το βόρειο, το νότιο και το δυτικό τοίχο υπήρχαν οχτώ σειρές εδωλίων στοιχισμένες αμφιθεατρικά και μπορούσαν να εξυπηρετήσουν περίπου 5000 ανθρώπους. Στο κέντρο της αίθουσας ήταν το ανάκτορον⁸⁷, δίπλα στο οποίο βρισκόταν ο θρόνος του Ιεροφάντη. Υπέστη μεγάλες επισκευές μετά τη καταστροφή του από τους Κοστοβόκους το 170 μ. Χ. Έρευνες έχουν δείξει πως η στοά του Φίλωνος ξαναφτιάχθηκε από τη πρώτη βαθμίδα μέχρι την ανωδομή και ότι ο νότιος τοίχος του είχε, επίσης, επισκευαστεί. Σε αυτό το έργο επισκευών, τα αρχικά υλικά του 4ου αιώνα π. Χ. ξαναχρησιμοποιήθηκαν όσο το δυνατόν περισσότερο, αλλά επειδή σε μερικά η καταστροφή ήταν τεράστια χρησιμοποιήθηκαν και σύγχρονα υλικά. Κάποια στιγμή στη Ρωμαϊκή περίοδο το Τελεστήριο προεκτάθηκε κατά 2,15 μέτρα προς δυσμάς και τα εδώλια και οι είσοδοι επενδύθηκαν με μάρμαρο.⁸⁸

Εξερχόμενοι από το Τελεστήριο και περνώντας μέσα από το Νότιο Πυλώνα της οχύρωσης βγαίνουμε έξω από το τέμενος της Δήμητρας. Σε επαφή με τον πολυγωνικό περίβολο της Ιεράς Οικίας, ενός αρχαϊκού κτιρίου με ιερά χρήση, στο νότιο άκρο του ανατολικού σκέλους του, χτίστηκε στη ρωμαϊκή περίοδο ένα ορθογώνιο δωμάτιο με μαρμάρινο πρόπυλο μπροστά στην είσοδό του, που ερμηνεύτηκε από τους ανασκαφείς ως ναός του ανατολικής προέλευσης θεού Μίθρα (Εικόνα 5 Μιθραϊόν).

Εκτός από τα ιερά κτίρια στο Ιερό της Ελευσίνας στη Ρωμαϊκή εποχή υπήρχαν και τα κτήρια για την εξυπηρέτηση του ιερατείου και των πιστών. Στα νότια του μουσείου σώζονται ψηφιδωτά δάπεδα ρωμαϊκής οικίας. Ανατολικά της Ρωμαϊκής αυλής βρισκόταν εκτεταμένο βαλανείο, από το οποίο σώζονται ακόμα τα υπόκαυστα, καθώς και δεξαμενές και κρήνες (Εικόνα 5 αρ. 83,84,85, Εικόνα 17).

Πιο σύνθετα και δύσκολο να ταυτιστούν, ως προς τη χρήση τους, είναι τα οικοδομήματα που βρίσκονται δυτικά στο μεταξύ Μικρών και Μεγάλων Προπυλαίων τμήμα τού Ιερού καθώς “υπέστησαν πολλές μεταμορφώσεις εις τους ρωμαϊκούς χρόνους”⁸⁹. Στην επιγραφή του 329/8 π. Χ. (IG II² 1672⁹⁰) οι επιστάτες του Ιερού καταγράφουν σε ποιά οικοδομήματα έγιναν επισκευές χωρίς πληροφορίες για τη θέση του κάθε κτιρίου εντός του Ιερού. Αναφέρονται: οικία

⁸⁷ Ανάκτορον: Στο κέντρο της αίθουσας του Τελεστηρίου υπήρχε το Ανάκτορο, ένα ορθογώνιο οίκημα, όπου ήταν τοποθετημένα τα ιερά σύμβολα της Δήμητρας.

⁸⁸ Mylonas 1961., σελ 98

⁸⁹ Τραυλός ΑΔ 15, 1933-1934-1935, Παράρτημα σελ. 17.

⁹⁰ Palinkas 2008, σελ 12 ; <http://epigraphy.packhum.org/text/3897?&bookid=5&location=7>

της Ιέρειας, οίκος των Κηρύκων ή Κηρύκειον, οικία του Δαδούχου, το επιστάσιον, το νεωκόριον⁹¹. Σύμφωνα με τον Τραυλό “Τα βοηθητικά ταύτα κτίσματα, συνεχώς επισκευαζόμενα και ανανεούμενα, διετηρούντο τουλάχιστον μέχρι των μέσων του 3ου μ.Χ. αιώνας, ότε φαίνεται ότι εγκατελείφθη ολόκληρος η προς δυσμάς των Μεγάλων Προφυλαίων περιοχή του Ιερού, ως τούτο σαφώς προέκυψεν εκ των τελευταίων ανασκαφών μου και των ανευρεθέντων εντός της καλυπτούσης τα κτίσματα ταύτα επιχώσεως αγγείων και νομισμάτων της εποχής εκείνης. Τότε φαίνεται ότι εκτίσθη το ισχυρόν υστερορρωμαϊκόν τείχος εις την δυτικήν γραμμήν των Μεγάλων Προφυλαίων, τα οποία έλαβον πλέον φρουριακήν μορφήν δια της εντειχίσεως της βορείας αυτών εξωτερικής κιονοστοιχίας, αφεθείσης μόνον μιας εισόδου μεταξύ των δύο μεσαίων κίωνων. Την ίδιαν εποχήν ενισχύεται δια της αυξήσεως του πάχους αυτού το Κιμώνειον τείχος από των Προφυλαίων μέχρι του πρώτου Περικλείου στρογγύλου πύργου. Τα έργα ταύτα αφορούν εν και το αυτό πρόγραμμα της ενισχύσεως των οχυρώσεων του φρουρίου της Ελευσίνας και είναι πολύ πιθανόν ότι εγένοντο μερίμνη του αυτοκράτορος Βαλεριανού (253 - 260 μ.Χ.), όστις εφρόντισε τότε, ως γνωστόν, δια την οχύρωσιν και άλλων πόλεων πλην της Ελευσίνας, μεταξύ των οποίων και των Αθηνών, φοβούμενος τας επιδρομάς των κατερχομένων Ερούλων”⁹².

Από τα οικοδομήματα της δυτικής περιοχής σε καλύτερη κατάσταση σώζεται ο λεγόμενος Οίκος των Κηρύκων (Εικόνα 5 αρ.32), δυτικά της Ρωμαϊκής αυλής και του Πλουτωνείου, οικοδομημένος εν μέρει πάνω στο πεισιστράτειο τείχος και εν μέρει σε άλλο οικοδόμημα της ίδιας περιόδου. Αποτελείται από σειρά δωματίων εκ των οποίων το ένα έφερε διακόσμηση με τοιχογραφίες που σώζονταν μέχρι την ανασκαφή του Κουρουινιώτη και του Τραυλού μετέπειτα⁹³. Σύμφωνα με τους ανασκαφείς η κεντρική αίθουσα αποτελούσε το μεγαλύτερο μέρος της οικίας και μάλλον χρησιμοποιούνταν για σημαντικές συνεδριάσεις του Ιερατείου (συμπεριλαμβανομένων των Ευμολπίδων) καθώς χωρούσε μεγάλο αριθμό ανθρώπων.

Πότε ακριβώς οικοδομήθηκε ο Οίκος των Κηρύκων δεν είναι δυνατόν να απαντηθεί. Προφανώς για να αναφέρεται στην επιγραφή του 329/8 π. Χ. (IG II² 1672) θα πρέπει να υπήρχε τον 4ο αι. π.Χ. Τα ερείπια όμως του κτιρίου που ταυτίζονται από τον Τραυλό με τον Οίκο των Κηρύκων χρονολογούνται από τον ίδιο στους ρωμαϊκούς χρόνους, πριν από το υστερορρωμαϊκό τείχος που κατά το κτίσιμό του προκάλεσε καταστροφή των ανατολικών δωματίων του οίκου

⁹¹ Τραυλός ΑΔ 15, 1933-1934-1935, Παράρτημα σελ. 7

⁹² Τραυλός ΑΔ 16, 1960, σελ. 49-50

⁹³ Τραυλός ΑΔ 15, 1933-1934-1935, Παράρτημα σελ. 2. “Οι τοίχοι του, ιδίως ό νότιος μακρος και οι δύο πλάγιοι σώζονται εις ικανόν ύψος. Έπι του νοτίου τοίχου του δωματίου τούτου σώζονται αι ύπο τοϋ Φιλίου ανακαλυφθείσαι και κατ' αντίγραφον τοϋ Ζιλλιερόν πατρός δημοσιευθείσαι εις την Άρχ. Έφ. 1888, πίν. 4 - 5, ωραίαι τοιχογραφίαι. Μόνον ολίγας βλάβας υπέστησαν, ιδέ και Κουρουινιώτη, Ελευσίς, σελ. 56, κατά φωτογραφίαν”

καθώς και πριν από τις μεγάλες ρωμαϊκές δεξαμενές κοντά στα μικρά Προπύλαια⁹⁴. Σύμφωνα με την τοιχοποιία του κτιρίου και το ύφος των τοιχογραφιών χρονολογείται όχι πολύ αργότερα από την κατασκευή των Μικρών Προπυλαίων⁹⁵. Στην ίδια περιοχή υπήρχε πύλη, η οποία καθώς βρισκόταν κοντά στο δρόμο προς τα Μέγαρα αναφέρεται σε επιγραφές “προς τας πύλας τας Μεγαράδ’ εξιόντι”.

Ενώ τα δυτικά όρια του κυρίως Ιερού κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο έχουν επαρκώς καθορισθεί, το ερώτημα του πόση έκταση καταλάμβαναν οι βοηθητικοί χώροι και πού άρχιζε η πόλη δεν έχει ακόμα απαντηθεί.

III. Η πόλη της Ελευσίνας κατά τη ρωμαϊκή περίοδο (Εικόνα 1)

Οικιστική Αρχιτεκτονική (Εικόνα 18 κόκκινο)

Για την αρχιτεκτονική και την πολεοδομία της πόλης της Ελευσίνας αντλούμε πληροφορίες κυρίως από τις εκθέσεις των ανασκαφών στα Χρονικά του Αρχαιολογικού Δελτίου και τα Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας. Δυστυχώς οι πληροφορίες μας είναι περιορισμένες καθότι σταματούν γύρω στο 2000, καθόσον από τότε και στο εξής δεν υπάρχουν δημοσιευμένα στοιχεία στα Χρονικά του ΑΔ.

Η πρώτη χρονολογικά δημοσιευμένη πληροφορία για ανασκαφή οικιστικών λειψάνων ρωμαϊκής περιόδου χρονολογείται το 1978. Στην οδό **Θηβών 54-56** εντοπίστηκαν τρεις τοίχοι παράλληλοι μεταξύ τους και εγκάρσιοι προς τη πορεία του σκάμματος. Οι δυο ακραίοι ήταν χτισμένοι με ογκόλιθους ελευσινιακού μαρμάρου και είχαν υποθεμελίωση από στρώσεις με κροκάλες. Σε βάθος 2μ. κάτω από το πρώτο τοίχο επισημάνθηκε πλακόστρωτο δάπεδο. Δυτικότερα αποκαλύφθηκε διαλυμένο τμήμα κυκλικής κατασκευής (ίσως δεξαμενή) χτιστής με θραύσματα κεράμων, πλίνθους και κουρασάνι και με διάμετρο περίπου 2,70 μέτρα και συνεχιζόταν κάτω από τη βόρεια παρειά του σκάμματος. Η επίχωση έδωσε κεραμική ελληνοιστικών και ρωμαϊκών χρόνων.⁹⁶

Ένα χρόνο αργότερα στην οδό **Ελευθερίου Βενιζέλου 1 και Σκόρδα** εντοπίστηκαν κτιριακά κατάλοιπα ελληνοιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Στην ελληνοιστική εποχή ανήκαν τα θεμέλια του κτηρίου που για κάποιο λόγο είχαν καταστραφεί και κατά τη διάρκεια των ρωμαϊκών χρόνων επιδιορθώθηκαν με αργολιθοδομή στα κενά των οπτοπλίνθων. Τα κεραμικά ευρήματα

⁹⁴ Κουρουνιώτης ΑΔ15 Β'1 χρονικά, 1934, σελ. 2-6

⁹⁵ Κουρουνιώτης ΑΔ15 Β'1 χρονικά, 1934, σελ. 15

⁹⁶ Αλεξανδρή ΑΔ 33 Β'1 χρονικά 1978, σελ. 27-28

μαρτυρούν πως η ρωμαϊκή κατασκευή διατηρήθηκε σε χρήση μέχρι και τα υστερορωμαϊκά χρόνια.⁹⁷

Συνεχίζοντας την παρουσίαση την οικιστικής αρχιτεκτονικής της πόλης, αναφέρουμε το σύμπλεγμα τοίχων που βρέθηκε στην οδό **Θανασουλοπούλου 12** το 1979. Το σύμπλεγμα των αρχαίων τοίχων φαίνεται να έχει τρεις οικοδομικές φάσεις. Η ρωμαϊκή περίοδος αποτελεί τη δεύτερη οικοδομική φάση, κατά την οποία στην τοιχοποιία χρησιμοποιήθηκαν πλίνθοι, πολλά θραύσματα κεράμων αλλά και μεγάλων αγγείων. Στο ίδιο οικόπεδο και στην ίδια οικοδομική φάση ανήκε ένας δαχτύλιος πήλινης επένδυσης σε μια τετράγωνη κτιστή κατασκευή από οπτοπλίνθους στο περιστόμιο ενός φρέατος. Πιθανότατα αποτελούσε το φρέαρ της ρωμαϊκής οικίας αλλά στα νεότερα χρόνια χρησιμοποιήθηκε ως βόθρος αποχέτευσης και δεν μπόρεσε να ερευνηθεί.⁹⁸

Λίγο πιο βόρεια στην οδό **Νικολαΐδου** το 1981 (Εικόνα 19 Α) αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα δύο ρωμαϊκών συγκροτημάτων ανάμεσα από τα οποία διερχόταν δρόμος πλάτους 2,48μ. Το νότιο συγκρότημα αποτελείται από δύο σχεδόν παράλληλους τοίχους τον T12 και T15, που τέμνονται από πέντε άλλους κάθετους τους T11, T13, T16, T17 και T18, έτσι ώστε να σχηματίσουν με αυτούς επτά τουλάχιστον χώρους. Οι τοίχοι του συγκροτήματος που ανήκαν στην ίδια οικοδομική φάση ήταν κατασκευασμένοι με αδούλευτες πέτρες μικρού και μεσαίου μεγέθους, πηλό, κεραμίδια και κομμάτια αρχαίων βάθρων σε δεύτερη χρήση. Αν και στους διάφορους χώρους του συγκροτήματος βρέθηκαν όστρακα των κλασικών κυρίως χρόνων, τη χρονολόγηση στο κτίριο έδωσαν τα όστρακα που προήλθαν από τη καταστροφή των T12, T18 και T17, που ανήκουν στους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους. Το βόρειο συγκρότημα του οικοπέδου ανήκε σε περισσότερες από μια οικοδομικές φάσεις της ρωμαϊκής εποχής. Στο δυτικό μισό του συγκροτήματος αποκαλύφθηκε δάπεδο κατασκευασμένο με μετρίου μεγέθους πέτρες και κεραμίδια, επιστρωμένο με μεγάλες πήλινες πλάκες. Το δάπεδο αυτό δημιουργήθηκε, αφού αχρηστεύτηκαν με μπάζωμα τέσσερις τοίχοι παλαιότερου κτίσματος. Από την επίχωση του δαπέδου αυτού προέρχεται λυχνάρι, που χρονολογείται τέλος 2ου-αρχές 1ου αιώνα π. Χ. Στο ανατολικό τμήμα του συγκροτήματος βρέθηκε δεύτερο δάπεδο κατασκευασμένο με μικρές πέτρες, κεραμίδια και κροκάλες, ενώ στο μέσο του δαπέδου είχε ανοιχτεί πηγάδι επενδυμένο εσωτερικά με πήλινους δακτυλίους.⁹⁹

---

⁹⁷ Αλεξανδρή, ΑΔ 34 Β'1 χρονικά 1979, σελ. 40

⁹⁸ Αλεξανδρή, ΑΔ 34 Β'1 χρονικά 1979, σελ. 40

⁹⁹ Πρέκα, ΑΔ 36 Β'1 χρονικά 1981, σελ. 25

Το 1981 επίσης, στη γωνία των οδών **Παγκάλου και Λάσκου** κατά τη διάρκεια των έργων του ΟΤΕ βρέθηκαν σε βάθος 0,35 μ. από το οδόστρωμα δύο κάθετα τεμνόμενοι τοίχοι κτιρίου. Ο πρώτος τοίχος, με κατεύθυνση από Β-Ν, έχει κτιστεί σε δύο οικοδομικές φάσεις. Το νεώτερο τμήμα του ήταν κατασκευασμένο με μετρίου μεγέθους πλακοειδείς πέτρες και κονίαμα. Το κατώτερο, παλαιότερο τμήμα του τοίχου ήταν κατασκευασμένο με μετρίου μεγέθους κροκάλες και πηλό. Ο δεύτερος τοίχος είχε κατεύθυνση από Β-Ν, όμοια κατασκευή και διαστάσεις με τον πρώτο, αλλά δεν είχε παλαιότερη οικοδομική φάση. Στην παραγμένη από σχετικά πρόσφατες επεμβάσεις επίχωση των τοίχων βρέθηκαν υστερορωμαϊκά όστρακα.¹⁰⁰

Παραμένοντας στην οδό Παγκάλου, στη διασταύρωσή της με την **οδό Αισχύλου**, την ίδια χρονιά κατά τη διάρκεια έργων της ΔΕΗ βρέθηκε ένα μικρό τμήμα τοίχου με κατεύθυνση ΝΑ-ΒΔ και κτισμένο σε δυο οικοδομικές φάσεις. Το τμήμα της νεότερης φάσης του ήταν χτισμένο με λαξευμένους λιθόπλινθους ενώ το τμήμα της παλαιότερης φάσης κατασκευασμένο με κροκάλες και πηλό. Στην επίχωση του τοίχου βρέθηκαν όστρακα μελαμβαφή και υστερορωμαϊκά.¹⁰¹

Δύο χρόνια αργότερα το 1983 κατά τη διάρκεια εκσκαφής θεμελίων για την ανοικοδόμηση νέας οικίας στην οδό **Ιάκχου 30** αποκαλύφθηκε τμήμα ρωμαϊκού τοίχου. Ο τοίχος είχε κατεύθυνση από ΝΑ-ΒΔ και ήταν θεμελιωμένος σε στρώμα αποτελούμενο από αμμοχάλικο ποταμού. Ήταν κατασκευασμένος εξωτερικά με αργές πέτρες και κροκάλες αλλά και εσωτερικά μεταξύ των παρειών είχε για γέμισμα κροκάλες. Η βόρεια πλευρά του διατηρούσε σε πολλά σημεία λευκό κονίαμα και στη θεμελίωσή του βρέθηκαν ο πυθμένας γυάλινου αγγείου και άγραφα χοντρά όστρακα.¹⁰²

Επόμενη έρευνα σχετικά με την οικιστική αρχιτεκτονική της πόλης έγινε το 1984 στην οδό **Θηβών 57-59**. Εκεί βρέθηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της ρωμαϊκής περιόδου. Βρέθηκε τοίχος με κατεύθυνση Β.-Ν. κτισμένος με αργούς λίθους, θραύσματα πλίνθων και κονίαμα. Εδραζόταν σε επιχώσεις σε βάθος 2,50 μ. και διατηρείται σε ύψος 1,40μ. Δύο κάθετοι τοίχοι στα δυτικά σχημάτιζαν χώρο του οποίου η μια πλευρά είχε μήκος 1,20μ. και η άλλη αποκαλύφθηκε σε μήκος 1μ. Λίγο βορειότερα σε απόσταση 15μ. σωζόταν τοίχος με κατεύθυνση Α-Δ και ήταν χτισμένος με αργούς λίθους, θραύσματα πλίνθων και κονίαμα, εδραζόταν σε επιχώσεις σε βάθος 3μ. βαθύτερα από την επιφάνεια του δρόμου.¹⁰³

¹⁰⁰ Πρέκα, ΑΔ 36 Β'1 χρονικά 1981, σελ. 26

¹⁰¹ Πρέκα, ΑΔ 36 Β'1 χρονικά 1981, σελ. 26

¹⁰² Παπαγγελή, ΑΔ 38 Β'1 χρονικά 1983, σελ. 26

¹⁰³ Παπαγγελή, ΑΔ 39 Β'1 χρονικά 1984, σελ. 14

Μια ιδιωτική κατοικία βρέθηκε το 1988 στην πάροδο **Κοντούλη 39** (Εικόνα 19 Β). Εκεί βρέθηκαν τοίχοι πάχους 0,50 μέτρων επιχρισμένοι με λεπτό κονίαμα και δάπεδα από πηλόχωμα. Η οικία βρέθηκε κατεστραμμένη, ίσως από πυρκαγιά, και καλυμμένη με ένα στρώμα καταστροφής από κεραμίδες λακωνικής κεράμωσης και οξυπύθμενους αμφορείς.¹⁰⁴

Στην οδό **Θανασουλοπούλου** ένα χρόνο αργότερα βρέθηκαν λείψανα της ρωμαϊκής εποχής σε δύο φάσεις. Τα θεμέλια που βρέθηκαν και οι τοίχοι γύρω τους χρονολογούνται τον 1ο και 2ο αιώνα μ. Χ. Μεταξύ των κινητών ευρημάτων συγκαταλέγονται 23 χάλκινα νομίσματα, 10 μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, από τα οποία ξεχωρίζουν ακέραιη βάση ιωνικού κίονα και μεγάλο τμήμα ιωνικού κιονόκρανου, μυλόλιθοι από σκούρο ηφαιστειογενές πέτρωμα και πολυάριθμα θραύσματα γυάλινων αγγείων.¹⁰⁵

Στην ίδια οδό και στη γωνία με την οδό **Κοντούλη**, το 1990 βρέθηκαν κατάλοιπα κατοίκησης ρωμαϊκών χρόνων όπως και σε γειτονικά οικοδομικά τετράγωνα (Εικόνα 19 Γ). Ανήκουν σε διαφορετικές οικοδομικές φάσεις που χρονολογούνται όλες στα ρωμαϊκά χρόνια. Πρόκειται για ιδιωτικές κατοικίες σύμφωνα με την ανεπιτήδευτη τοιχοδομία και τα πενιχρά κινητά ευρήματα, κυρίως άβαφα αγγεία καθημερινής χρήσης, δυο πήλινα προσωπεία γενειοφόρων και τμήμα από στέλεχος οστείνης καρφίδας.¹⁰⁶

Τέλος στην οδό **Περσεφόνης 17 και Χατζηδάκη** το 1992 βρέθηκαν θεμέλια τοίχων που σχηματίζουν σύμπλεγμα ορθογώνιων χώρων ιδιωτικών οικιών, διατεταγμένων σύμφωνα με τη κατεύθυνση της αρχαίας οδού. Πρόκειται για οικίες τουλάχιστον τριών οικοδομικών φάσεων, με ανακατασκευές ή επεκτάσεις, χωρίς τροποποίηση του αρχικού ρυμοτομικού σχεδίου. Χρονολογούνται στους ρωμαϊκούς και υστερορωμαϊκούς-παλαιοχριστιανικούς χρόνους.¹⁰⁷

Τα οικιστικά λείψανα μαρτυρούν πυκνή δόμηση ανατολικά και βόρεια του Ιερού της Δήμητρας (Εικόνα 18 κοκκινο χρωμα). Η συνέχεια από την ελληνιστική περίοδο στη ρωμαϊκή και την υστερορωμαϊκή-παλαιοχριστιανική δείχνει τη ομαλή διαδοχή της πόλης από τη μία περίοδο στην άλλη, χωρίς διακοπή ή καταστροφές και ερημώσεις. Οι αλληλοδιαδοχικές οικοδομικές φάσεις στην διαφοροποίηση της τοιχοδομίας υποδηλώνουν συνεχή οικοδομική δραστηριότητα που αφορούσε στην ενίσχυση, την επέκταση των οικιών.

¹⁰⁴ Παπαγγελή, ΑΔ 43 Β'1 χρονικά 1988, σελ. 52

¹⁰⁵ Παπαγγελή, ΑΔ 44 Β'1 χρονικά 1989, σελ.50

¹⁰⁶ Παπαγγελή, ΑΔ 45 Β'1 χρονικά 1990, σελ.50

¹⁰⁷ Παπαγγελή, ΑΔ 47 Β'1 χρονικά 1992, σελ 38

Η αύξηση του πληθυσμού επέφερε και την επέκταση της πόλης. Κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους η πόλη της Ελευσίνας επεκτείνεται πέρα από τα όρια των αρχαιοτέρων οικισμών μέχρι τη θάλασσα.

Τα οικοδομικά υλικά που χρησιμοποιούν είναι πέτρες, πλίνθοι, λάσπη και κονιάματα ενώ δε λείπουν και περιπτώσεις όπου μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη χρησιμοποιούνται ως οικοδομικό υλικό για την κατασκευή των τοίχων. Τα δάπεδα κατασκευάζονταν κυρίως από πήλινες πλάκες. Συχνά τα οικοδομικά λείψανα σχετίζονταν με πηγάδια που φαίνεται ότι εξυπηρετούσαν τις ανάγκες σε νερό των κατοίκων των οικιών. Τα κινητά ευρήματα, όσα αναφέρονται στα Χρονικά, περιγράφονται ως φτωχά και αποτελούνται κυρίως από άβαφη χρηστική κεραμική. Ενδιαφέρον έχει ο θησαυρός των 23 χάλκινων νομισμάτων που βρέθηκε στην ανασκαφή στην οδό Θανασουλοπούλου το 1989.¹⁰⁸

Οδικό δίκτυο

Σημαντικό τμήμα του οδικού δικτύου της πόλης ήταν η γέφυρα της Ελευσίνας που ανασκάφηκε το 1950 (Εικόνα 20). Οι τοίχοι της γέφυρας, τα βάθρα και τα τόξα της είναι κατασκευασμένα με σκληρούς πωρόλιθους από τον Πειραιά. Η επεξεργασία πάνω στην ορατή πλευρά των πωρόλιθων θυμίζει μνημεία των ελληνοιστικών χρόνων, ωστόσο η χρήση ασβεστοκονιάματος, το σχήμα των συνδέσμων και οι υπάρχοντες χαραγμένοι λατινικοί αριθμοί μας πείθουν πως η γέφυρα ανήκει στους ρωμαϊκούς χρόνους και πιο συγκεκριμένα την εποχή του Αδριανού. Χαρακτηριστικό είναι πως παρόμοιοι λατινικοί αριθμοί είναι χαραγμένοι και στη Βιβλιοθήκη του Αδριανού στην Αθήνα.

Ο Πausanias¹⁰⁹ διασχίζοντας την Ιερά Οδό που συναντάει τη κοίτη του Ελευσινιακού Κηφισού στα ανατολικά της σημερινής Ελευσίνας περιγράφει λεπτομερώς τη γέφυρα: Αποτελούνταν από τέσσερις βαριές και χαμηλές λίθινες καμάρες στηριζόμενες σε τρεις πεσσούς, θεμελιωμένους μέσα στη παλιά κοίτη. Σύμφωνα με τον ίδιο η αιτία για το κτίσιμο ήταν η μεγάλη πλημμύρα που έγινε το φθινόπωρο του 125 μ. Χ. κατά τη περίοδο της μύησης του Αδριανού. Οι ελευσίνιοι υπέφεραν πολύ από το ποτάμι αυτό που δημιουργόταν από πολλά ρέματα της Δυτικής Πάρνηθας και του Ανατολικού Κιθαιρώνα και ξεχείλιζε στα νοτιοδυτικά της πεδιάδας καταστρέφοντας τα χωράφια μέχρι τα όρια της πόλης. Επίσης, χαρακτηρίζει τον Ελευσινιακό Κηφισό πιο άγριο από τον Κηφισό της Αθήνας.

¹⁰⁸ Παπαγγελή, ΑΔ 44 Β'1 χρονικά 1989, σελ.50

¹⁰⁹ Miles 2012, σελ. 119, Pausanias I, 38, 3-5.

Με τις έρευνες στο πέρασμα του χρόνου έχουν ανακαλυφθεί, σε διάφορα σημεία τμήματα του οδικού δικτύου της αρχαίας πόλης (Εικόνα 18 πράσινο χρώμα). Πιο συγκεκριμένα το 1969 στην οδό **Παγκάλου 2** αποκαλύφθηκε τμήμα αρχαίας οδού που ταυτίζεται με το τμήμα της Ιεράς Οδού που ένωνε τη γέφυρα του Κηφισού¹¹⁰ και την είσοδο του Ιερού. Η κατασκευή του αναλήμματος είναι πρόχειρη με μικρούς και μεγάλους λίθους και θυμίζει αρχιτεκτονική ελληνιστικών χρόνων. Σε σημεία του αναλήμματος εντοπίστηκαν επισκευές που έγιναν κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους. Το ρωμαϊκό οδόστρωμα έχει καταστραφεί λόγω της μικρής επίχωσης του οικοπέδου. Στα ΝΑ του αναλήμματος βρέθηκε ένας σωρός λίθων από καταστροφή σε στρώμα τέφρας και χώματος και περισυνελέγησαν τα εξής αντικείμενα: Πλαστικό προσωπίο του 1ου αι. μ. Χ.¹¹¹, λύχνος με κοκκιδωτή διακόσμηση του 2ου αι. μ. Χ.¹¹² και οχτώ χάλκινα νομίσματα: Δύο Αθηνών του 3ου αι., ένα Ρόδου του 1ου αι. π.Χ., τρία Αθηνών του 1ου μ.Χ. αι. και δύο Αθηνών του 2ου μ.Χ. αι. Η κατάρρευση του αναλήμματος πιθανόν συνδέεται με την επιδρομή των Κοστοβόκων το 170 μ. Χ.¹¹³

Δεύτερο τμήμα της αρχαίας Ιεράς Οδού αποκαλύφθηκε το 1975 στον αριθμό **32** της σύγχρονης **Ιεράς Οδού**. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 64 μ. με κατεύθυνση από τα ανατολικά προς τα δυτικά. Διατηρούνται οκτώ οδοστρώματα εκ των οποίων τα τρία ανήκουν στην ρωμαϊκή περίοδο. Ο εγκιβωτισμός των μεταγενέστερων οδοστρωμάτων έγινε με σειρά όρθιων λίθων που τοποθετήθηκαν σε απόσταση μισού μέτρου από τα αναλήμματα. Ανάμεσα από τους λίθους που στήριζαν τα οδοστρώματα χρησιμοποιήθηκε και τμήμα μαρμάρινης στήλης, με γλυπτή παράσταση νέου, γυμνού σε στάση ανάπαυσης.¹¹⁴

Τρία χρόνια αργότερα το 1978 αποκαλύφθηκε τμήμα του δρόμου που ένωνε την Ελευσίνα με τη Θήβα. Πιο συγκεκριμένα στο κατάστρωμα της **οδού Πετράκη**, βρέθηκε τμήμα αρχαίου δρόμου με κατεύθυνση προς τη Θήβα. Στο σημείο αυτό το αρχαίο οδόστρωμα είχε πλάτος 3,75-4,20μ. Από τα δύο αναλήμματα το βόρειο ήταν κτισμένο με κροκαλοπαγείς ορθογωνισμένους λίθους κατά το ισόδομο σύστημα πάνω σε υποδομή από αργούς λίθους και κροκάλες. Το νότιο ανάλημμα ήταν χτισμένο με αργούς λίθους και συνδετικό πηλό και εδραζόταν σε φυσικό αργιλώδες καστανό χώμα σε βάθος 2,30-2,90 μέτρα. Ο δρόμος ήταν σε χρήση κατά

---

¹¹⁰ Τραυλός, ΠΑΕ 1951, σ. 122-127

¹¹¹ Robinson, Agora V, πιν.6, αριθ. G 102

¹¹² Perlzweig, Agora VII, πίν. 12, αριθ. 454

¹¹³ Αλεξανδρή,, ΑΔ 24 Β'1 χρονικά 1969, σελ. 77-81.

¹¹⁴ Αλεξανδρή, ΑΔ 30 Β'1 χρονικά 1975,σελ. 39-42

τους ελληνιστικούς και τους ρωμαϊκούς χρόνους και στη παλαιότερη φάση του (ελληνιστική-πρώιμη ρωμαϊκή) είχε βορειότερη κατεύθυνση. Η συνέχεια του δρόμου βρέθηκε την ίδια χρονιά στην οδό **Θηβών 58-64** και μεταξύ των οδών **Ελ. Βενιζέλου και Συρμαλή**.

Στη διασταύρωση των οδών **Πετράκη και Γκικόκα** βρέθηκε τμήμα άλλου δρόμου που έτεμνε λοξά αυτόν της Θήβας, ερχόμενος από τα βορειοανατολικά. Επίσης βρέθηκαν θεμέλια τοίχων διάφορων κατευθύνσεων. Ανήκαν σε κτίσματα τεσσάρων διαφορετικών οικοδομικών φάσεων, η στενότητα όμως του χώρου δεν επέτρεψε εξακρίβωση του προσορισμού τους. Ήταν χτισμένοι με αργούς λίθους, ογκόλιθους και συνδετικό πηλό, εδράζονταν σε μαλακό καστανό χώμα. Ο ακραίος τοίχος προς Ανατολικά, κατά τη διασταύρωση του σκάμματος με την οδό Ελ. Βενιζέλου ήταν αναλημματικός με κατεύθυνση ΒΑ-ΝΔ και κύρια όψη προς Νότια. Ήταν χτισμένος με ελευσινιακούς ογκόλιθους κατά το ακανόνιστο πολυγωνικό σύστημα, είχε εσωτερικό γέμισμα με αργούς λίθους και πηλό και όμοια υποδομή. Εμπρός του τοίχου υπήρχε δρόμος, του οποίου αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα, 2,40 x 0,70μ, με τέσσερα οδοστρώματα. Τα αρχιτεκτονικά λείψανα και οι δρόμοι χρησιμοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια των ελληνιστικών και των ρωμαϊκών χρόνων.¹¹⁵

Από τα παραπάνω τμήματα του οδικού δικτύου παρατηρούμε ότι τόσο η Ιερά Οδός όσο και η οδός προς τη Θήβα ουσιαστικά δεν αλλάξει θέση και πορεία μέχρι σήμερα. Αρχαία και σύγχρονη Ιερά Οδός βρίσκονται η μία πάνω στην άλλη και τα οδοστρώματα διαδέχονται το ένα το άλλο με την πάροδο του χρόνου. Μια ελαφρά διαφοροποίηση στον άξονα προς νότο βλέπουμε στην ανασκαφή της οδού Παγκάλου, επειδή η αρχαία Ιερά Οδός κατέληγε στο Ιερό. Τα τμήματα της οδού Θηβών εντοπίστηκαν λίγο βορειότερα από τη σύγχρονη οδό.

Νεκροταφεία

(Εικόνα 18 ιώδες χρώμα)

Κατά τη διάρκεια ανασκαφής στην σύγχρονη οδό **Θηβών** το 1967 ήρθε στο φως νεκροταφείο με τάφους που χρονολογούνται από τη γεωμετρική περίοδο μέχρι και τη ρωμαϊκή, στην οποία και ανήκουν οι περισσότεροι. Από τους 23 συνολικά τάφους της ρωμαϊκής εποχής οι 12 ήταν χτισμένοι με επάλληλες οπτοπλίνθους ή με λίθους και θραύσματα κεράμων με ασβέστη ως συνδετικό υλικό. Ένας ήταν κεραμοσκεπής και επτά ταφές εντός αγγείων. Μερικοί από τους τάφους καλύπτονταν από επιτύμβιες στήλες σε δεύτερη χρήση. Από τον τάφο 23 αφαιρέθηκε το

¹¹⁵ Αλεξανδρή, ΑΔ 33 Β'1 χρονικά 1978,σελ. 27-28

άνω ήμισυ στήλης της κλασικής περιόδου με αετωματική επίστεψη και διακόσμηση δύο ροδάκων. Σε αυτή ήταν χαραγμένες δύο επιγραφές, η μία από τις οποίες έφερε:

Πέρσης

Ευκλής

Γλυκέρα Πέρσου θυγάτηρ

Αρετή Πέρσου γυνή

Από τον τάφο 20 αφαιρέθηκε τμήμα ρωμαϊκής ενεπίγραφης στήλης, προερχόμενη από την επίστεψη, με απεικόνιση πλοίου μεταξύ δύο ακροκεράμων. Από τον τάφο 19 προήλθε τα άνω ήμισυ ρωμαϊκής στήλης με δυο ρόδακες και την απεικόνιση λουτροφόρου και με την επιγραφή: Χαιρεστράτη. Από τον ίδιο τάφο προήλθε το άνω μισό ενεπίγραφης ρωμαϊκής στήλης με ανθεμωτή επίστεψη και μια ακέραια, επίσης ρωμαϊκή στήλη, με αετωματική επίστεψη και απεικόνιση λουτροφόρου μεταξύ δυο αλαβάστρων. Στον τάφο 40 βρέθηκαν τρεις δακρυδόχοι και ρινίσματα χρυσού, ή μια εκ των κεραμίδων του καλύμματος έφερε την επιγραφή : Δήμητρος.

Στο τάφο 39 δίπλα στη κεφαλή του νεκρού βρέθηκε ταινία χρυσή και στο πλευρό του δυο αλάβαστρα. Στον τάφο 23 βρέθηκε χάλκινο νόμισμα, στον τάφο 12 ένας λύχνος και δυο άωτα αγγεία και στον τάφο 33 μαρμάρινη κάλπη εντός του κιστού ορθογωνίου, που περιείχε τα οστά του νεκρού, φύλλα χρυσού και τρεις δακρυδόχους.

Από τις επιχώσεις περισυνελέγησαν: ενεπίγραφος κιονίσκος ρωμαϊκών χρόνων με απεικόνιση, εντός πλαισίου, της καθήμενης νεκρής με τη δούλη της καθώς και επιτύμβια στήλη των αυτοκρατορικών χρόνων, στην οποία απεικονίζεται μια ανδρική και μια γυναικεία μορφή, η οποία κρατάει στα δεξιά της σείστρο. Τέλος το δεξί μισό στήλης με ανδρική μορφή.¹¹⁶

Το 1984 σε ανασκαφή στην οδό Τσόκα βρέθηκαν δύο τμήματα από επιτύμβιες στήλες ρωμαϊκής εποχής. Ακολούθησε σύντομη έρευνα που έφερε στο φως έναν κιβωτιόσχημο τάφο με προσανατολισμό Α-Δ, που οι τέσσερις πλευρές του ήταν επενδυμένες με ξερολιθιά. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος με το κεφάλι προς ανατολάς και ήταν κτερισμένος με ένα γυάλινο φιαλίδιο, με επιμήκη λαιμό και τετράπλευρο σώμα. Η μία στήλη παρουσιάζει μια ανάγλυφη παράσταση δύο ανδρικών μορφών που φορούν χιτώνα και ιμάτιο και στέκονται κατενώπιον, στη χαρακτηριστική τυπική στάση των ρωμαϊκών επιτύμβιων. Από τη δεύτερη στήλη σώζεται η αετωματική επίστεψη, που φέρει ανάγλυφη ασπιδίσκη στο κέντρο του αετώματος. Στο επιστύλιο

---

¹¹⁶ Αλεξανδρή, ΑΔ 22 Β'1 χρονικά 1967, σελ. 122-123

είναι χαραγμένη η επιγραφή «ΖΩΠΥΡΟΣ ΖΩΠΥΡΟΥ ΑΘΗΝΑΙΣ ΔΙΑΝΥΣΟΔΩΡΟΥ ΕΚ ΠΑΙΑΝΙΕΩΝ». Κάτω από το επιστύλιο και ανάμεσα σε δυο πεσσούς υπήρχαν οι μορφές των δυο νεκρών.¹¹⁷

Τέλος το 1997 στην οδό **Σαράφη** εντοπίστηκε και ερευνήθηκε ορθογώνιος, κιβωτιόσχημος τάφος ρωμαϊκών χρόνων, που ανήκει στο νεκροταφείο που βρίσκεται στο διπλανό οικόπεδο ιδιοκτησίας Καμπόλη. Ο τάφος είχε προσανατολισμό Β-Ν. Οι μακριές πλευρές του ήταν επενδυμένες με τοιχάρια συνιστάμενα από οριζόντιες στρώσεις οπτοπλίνθων και συνδετικό ασβεστοκονίαμα. Δυο επάλληλοι σκελετοί είχαν τοποθετηθεί, αλληλοδιαδόχως, ύπτιοι εκτεταμένοι, με το κρανίο προς το Βορρά.¹¹⁸

Από τα παραπάνω δεδομένα παρατηρούμε ότι το νεκροταφείο εκτεινόταν κυρίως δυτικά και έξω από την πόλη κατά μήκος των κύριων οδικών αρτηριών και ότι συνεχίζονται τα ταφικά έθιμα της ελληνιστικής εποχής. Οι τάφοι ήταν κυρίως κιβωτιόσχημοι κτισμένοι με τοιχάρια κατασκευασμένα είτε από λίθους είτε από οπτοπλίνθους. Εκτός από τους εγχυτρισμούς, μόνο μία περίπτωση ταφής σε κεραμοσκεπή τάφο αναφέρεται. Ο μεγάλος αριθμός επιτυμβίων στηλών με πλαστική διακόσμηση δηλώνει ότι επανέρχεται η σήμανση με πολυτέλεια και δαπανηρά μνημεία¹¹⁹. Η παράδοση της αναγραφής του ονόματος του θανόντος με το πατρώνυμο και κάποιες φορές την καταγωγή του, συνεχίζεται αναλλοίωτο από την κλασική και ελληνιστική περίοδο.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα ακέραιης ρωμαϊκής στήλης που επέστεφε τον τάφο γυναίκας από τη Μίλητο που πέθανε στην Ελευσίνα εκτίθεται στο μουσείο Ελευσίνας (Εικόνα 22). Έχει τη μορφή ναϊσκου με παραστάδες και αετωματική επίστεψη. Ανάμεσα στις παραστάδες παριστάνεται γυναικεία μορφή με χιτώνα και ιμάτιο. Στο αέτωμα απεικονίζεται κάλαθος, δείγμα της οικιακής δραστηριότητας της νεκρής. Στο επιστύλιο του ναϊσκου αναγράφεται «*Νικάριον Διοδώρου Μειλήσια*». Χρονολογείται στους αυτοκρατορικούς χρόνους, στον 2ο αι. μ. Χ.

Σημαντικά προϊόντα των αττικών εργαστηρίων πλαστικής είναι οι μαρμάρινες σαρκοφάγοι. Στην αυλή του μουσείου Ελευσίνας εκτίθεται μια ρωμαϊκή μαρμάρινη σαρκοφάγος με ανάγλυφες παραστάσεις πολυπρόσωπης σύνθεσης του κυνηγιού του Καλυδώνιου κάπρου από το Μελέαγρο και τους συντρόφους του (Εικόνα 21). Βρέθηκε το 1925 στην περιοχή της

¹¹⁷ Παπαγγελή, ΑΔ 39 Β'1 χρονικά 1984, σελ. 19

¹¹⁸ Παπαγγελή, ΑΔ 52 Β'1 χρονικά 1997, σελ. 58

¹¹⁹ Η συνήθεια να σημαίνεται ο τάφος με πολυτελή μνημεία διακόπηκε στο τέλος του 4ου αι. π.Χ., με νόμο που εκδόθηκε το 417/416 π.Χ. από το Δημήτριο τον Φαληρέα, που περιόριζε τα πολυδάπανα μνημεία και την επιδεικτική πολυτέλεια.

γέφυρας του ελευσινιακού Κηφισού και πιθανώς προέρχεται από ταφικό μνημείο που πλαισίωνε την Ιερά Οδό.

Ύδρευση και Αποχέτευση

(Εικόνα 18, μπλε χρώμα)

Το 1979 βρέθηκαν στην ανασκαφή στο χώρο του εργοστασίου **ΒΟΤΡΥΣ** δύο αγωγοί, οι οποίοι χρονολογούνται στη ρωμαϊκή περίοδο. Ο παλαιότερος από τους δυο ήταν πίοσχημος με κατεύθυνση Α. προς Δ. Αποτελούνταν από 22 στελέχη. Εδραζόταν σε βάθος 1,65 έως 1,55 μ. πατώντας ή παραβιάζοντας θεμέλια τοίχων της προϊστορικής περιόδου και αντίστοιχα στρώματα. Κατά το μέσα της διαδρομής του, ο αγωγός καλύπτονταν από σωζόμενο τμήμα σύγχρονου δαπέδου. Το ανατολικό άκρο του ρωμαϊκού αγωγού είχε παραβιαστεί στην αμέσως επόμενη υστερορωμαϊκή περίοδο από ένα μεγάλων διαστάσεων χτιστό οχετό.¹²⁰

Την ίδια χρονιά στην οδό **Λάσκου 3** βρέθηκαν ερείπια κτισμάτων ρωμαϊκών χρόνων και σε συνάρτηση με αυτά συστήματα ύδρευσης και αποχέτευσης (Σχέδιο 6). Η κάτοψη των θεμελίων δε δίνει σαφή και συγκεκριμένα οικοδομικά σύνολα. Διαπιστώνεται μόνο μια συνεχής αλληλοδιαδοχή κατασκευών με ενιαίας μορφής τοιχοδομία (μικροί λίθοι αργοί ή ποτάμιοι και θραύσματα κεράμων ή οπτοπλίνθων συνδεόμενα με πηλό, κατά των πλείστων κτιστά, αλλά και σε ορισμένα σημεία άτακτα ως είδος λιθορριπής) σε ποικίλα επίπεδα θεμελίωσης που φανερώνουν απρογραμμάτιστες αρχιτεκτονικά και καθαρά ιδιωτικής πρωτοβουλίας κατασκευές, επεκτάσεις και μετασκευές. Με τα οικοδομικά αυτά λείψανα συνδέεται και το αποχετευτικό σύστημα που αποκαλύφθηκε στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου. Πρόκειται για έναν κεντρικό αποχετευτικό αγωγό (Α2) με ρύση προς Α., στον οποίο εκβάλλουν τέσσερις μικρότεροι (οι Α4, Α5, Α9 και Α7). Ήταν όλοι πίοσχημοι καλυπτόμενοι. Ο αποχετευτικός αγωγός Α2 αποτελούνταν από πήλινα στελέχη, σε σχήμα ανάποδου Π. Είχε ταπεινό περιχέλωμα κατά μήκος των ακμών τους εξωτερικά. Τα στελέχη συνδέονταν μεταξύ τους με ισχυρό ασβεστοκονίαμα, που εξασφάλιζε τη στεγανότητα στους αρμούς. Την κάλυψή του αποτελούσαν πήλινες πλάκες, τετράγωνες ή ορθογώνιες, προσεκτικά αρμοσμένες μεταξύ τους, χωρίς κονίαμα. Επίσης αποκαλύφθηκαν και ερευνήθηκαν: α) το πώρινο περιστόμιο φρέατος και β) δεξαμενή περισυλλογής των νερών της βροχής, χτιστή, υδατοστεγής εσωτερικά και με τον πυθμένα διαμορφωμένο σε δυο βαθμιδωτά επίπεδα που επικοινωνούσαν με δυο εκροές, πιθανώς για να επιτυγχάνεται μια στοιχειώδης

¹²⁰Αλεξανδρή, ΑΔ 34 Β'1 χρονικά 1979, σελ. 37-40

διήθηση του νερού. Στο συγκρότημα Ν. του οριακού τοίχου ΧΙ βρέθηκε τμήμα δαπέδου με ανάμεικτη επίστρωση από λίθους και οπτοπλίνθους, μια κατάγεια εστία λακκοειδής, κυλινδρική ευρυνόμενη προς τα κάτω, γεμάτη κατάλοιπα πυράς και φρέαρ με πήλινη επένδυση και λίθινη περιτοίχιση κατά το στόμιο. Η πήλινη επένδυση του φρέατος αποτελούνταν από τρεις καμπύλες τυπικής μορφής πλάκες σε κάθε δακτύλιο και είναι η συνήθης των φρεάτων του 4ου αι. π.Χ., για αυτό είναι πιθανόν το φρέαρ να προϋπήρχε της ρωμαϊκής οικοδομικής φάσης. Η ενίσχυσή του όμως κατά το στόμιο με λιθοκατασκευή στη φάση αυτή αποδεικνύεται από ένα αυλάκι στην ανατολική πλευρά του λιθόκτιστου περιστομίου, το οποίο οδηγούσε στον αγωγό Α7 και μέσω αυτού στον κεντρικό αγωγό Α2 και αποστράγγιζε το χώρο του περιστομίου από τα νερά που χυνόντουσαν κατά την άντληση.¹²¹

Το 1984 στο νότιο πεζοδρόμιο της οδού **Περικλέους** πίσω ακριβώς από την αψίδα του Ιερού του ναού του Αγ. Ιωάννη ήρθε στο φως μέρος λιθόκτιστου αγωγού. Ο αγωγός έχει κατεύθυνση ΒΔ-ΝΑ. Προς ΝΑ φαίνεται να σώζεται κάτω από το ιερό του ναού και προφανώς συνεχίζεται προς την κατεύθυνση της θάλασσας, ενώ ΒΔ διέρχεται κάτω από το κατάστρωμα της σύγχρονης οδού και κατευθύνεται στο απέναντι οικοδομικό τετράγωνο, όπου στο Ο.Τ. 36, στη γωνία των οδών Καραϊσκάκη και Περικλέους, είναι ορατό το ανώτερο μέρος του αγωγού, στο επίπεδο της σύγχρονης επιφάνειας του εδάφους. Τα δυο πλάγια κάθετα τοιχώματα του αγωγού είναι επενδυμένα με τοιχάρια από αργούς λίθους με συνδετικό υλικό ασβεστοκονίαμα. Το δάπεδο του αγωγού ήταν επίσης λιθόκτιστο. Η οροφή του έχει καταπέσει κατά το μεγαλύτερο μέρος της, αλλά από ένα τμήμα της που σωζόταν στο νοτιοανατολικό άκρο, δίπλα στο ιερό διαπιστώνουμε ότι σχημάτιζε καμάρα, από λίθους τοποθετημένους σφηνοειδώς με ασβεστοκονίαμα στους αρμούς. Το εσωτερικό πλάτος του αγωγού ήταν 0,65 μέτρα. Το συνολικό του πλάτος, μαζί με τα λιθόκτιστα τοιχώματά του, κυμαίνονταν από 1,30-1,40 μέτρα. Το ύψος του εσωτερικά ήταν 1,30 μέτρα. Ο τρόπος κατασκευής του αγωγού καθώς και τα όστρακα που βρέθηκαν κατά το καθαρισμό του τον χρονολογούν στους ρωμαϊκούς χρόνους. Οι διαστάσεις και η ισχυρή κατασκευή τους, καθιστούν πρόδηλο ότι πρόκειται για δημόσιο αγωγό, έναν από τους κύριους αποχετευτικούς αγωγούς της ρωμαϊκής πόλης, που κατέληγε στη θάλασσα.¹²²

Στην οδό **Δήμητρος 23** το 1989 στη νότια παρειά του σκάμματος της σωστικής ανασκαφής σε οικόπεδο απέναντι από τα εντυπωσιακά ορατά λείψανα του ρωμαϊκού υδραγωγείου και σε απόσταση 300 μ. βόρεια από τον αρχαιολογικό χώρο βρέθηκε ισχυρός

¹²¹ Αλεξανδρή, ΑΔ 34 Β'1 χρονικά 1979, σελ. 43

¹²² Παπαγγελή, ΑΔ 39 Β'1 χρονικά 1984, , σελ. 14

κτιστός αγωγός, που έβαινε από ΒΔ. προς ΝΑ. Ήταν σε βάθος 0,75 μέτρα τετράπλευρος με κτιστά πλευρικά τοιχώματα ύψ. 0,67 και πάχ. 0,40 μ., από μεγάλες αδούλευτες πέτρες και ασβεστοκονίαμα και κάλυψη από λίθινες πλάκες, που συνδέονταν επίσης με κονίαμα στους αρμούς. Ο πυθμένας ήταν επιστρωμένος με κονίαμα και λεπτά χαλίκια. Ο αγωγός εντάσσεται μέσα στο πυκνό σύστημα ύδρευσης της πόλης κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους.¹²³

Τμήμα του ίδιου αποχετευτικού αγωγού των ρωμαϊκών χρόνων, όπως φαίνεται από τις διαστάσεις και την κατασκευή, ερευνήθηκε και το 1996 στην οδό **Περικλέους 64**, 350 μέτρα ανατολικά του αρχαιολογικού χώρου του Ιερού της Δήμητρος, σε σωστική ανασκαφή οικοπέδου. Είχε κατεύθυνση Β-Ν με ελαφρά απόκλιση προς ΝΑ και αποκαλύφθηκε σε μήκος 18,50μ. Το δάπεδο, τα τοιχώματα και η κάλυψη του οχετού ήταν κτισμένα με αργούς λίθους και ισχυρό ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό. Η καμαροειδή κάλυψη του είχε καταρρεύσει στο μεγαλύτερο μέρος της και σώζονταν σε δυο μόνο σημεία (Εικόνα 23 Α) ¹²⁴.

Τέλος αναφέρουμε τα ευρήματα της ανασκαφής στην οδό **Ι. Αγάθου** το 2001, όπου αποκαλύφθηκε ωοειδής δεξαμενή οικοδομημένη με τη συνήθη στη ρωμαϊκή εποχή χυτή τοιχοποιία. Στην εσωτερική επιφάνεια και στο δάπεδο φέρει ισχυρό υδραυλικό κονίαμα. Στο κέντρο της βόρειας και νότιας πλευράς υπήρχαν βαθμίδες για τη διευκόλυνση της άντλησης του νερού. Η επίχωση της δεξαμενής ήταν πολύ χαλαρή και περιείχε πολλά κονιάματα και κεραμίδες καθώς και πλήθος κεραμικής άβαφων χρηστικών αγγείων. Ο αγωγός αχρηστεύτηκε από τη κατασκευή τετράπλευρου πηγαδιού. Η επίχωση του πηγαδιού ήταν ιδιαιτέρως χαλαρή με κεραμική ίδια με αυτή της δεξαμενής όμως όχι σε αντίστοιχη ποσότητα.¹²⁵

Το υδραγωγείο της Ελευσίνας

(Εικόνα 18, κίτρινο χρώμα)

Ξεκινώντας τη παρουσίαση των ευρημάτων που είναι σχετικά με το υδραγωγείο της Ελευσίνας αξίζει να αναφερθεί ότι υπέργεια τμήματά του σώζονται ακόμα ορατά κατά μήκος της οδού **Δήμητρος** στη σύγχρονη πόλη της Ελευσίνας (Εικόνα 24). Οι πρώτες πληροφορίες για το υδραγωγείο αναφέρονται στα Χρονικά του ΑΔ του έτους 1983. Στην οδό Δήμητρος παράλληλα με την επανατοποθέτηση μετακινημένου τμήματος τοίχου του ρωμαϊκού υδραγωγείου, έγινε σύντομη ανασκαφική έρευνα που αποκάλυψε τρία ποδαρικά αψίδων του υδραγωγείου. Τα

¹²³ Παπαγγελή, ΑΔ 44 Β'1 χρονικά 1989, , σελ. 34

¹²⁴ Παπαγγελή, ΑΔ 51 Β'1 χρονικά, 1996, σ. 56

¹²⁵ Παπαγγελή, ΑΔ 56-59 Β'1 χρονικά 2001-2004, σελ. 290

ποδαρικά έχουν πλάτος 1,10μ., μήκος 2,30-2,40μ. και σώζονται σε ύψος περίπου 2μ. από το επίπεδο έδρασης των θεμελίων μέχρι τη γέννηση των τόξων. Είναι κατασκευασμένα από αργούς λίθους μεσαίου μεγέθους με άφθονο και ισχυρό συνδετικό κονίαμα. Η μεταξύ τους απόσταση είναι 1,25 μ. Μεταξύ του νότιου και του μεσαίου ποδαρικού, στο επίπεδο που άρχιζε η θεμελίωση, αποκαλύφθηκε λιθόστρωτο από μικρές κροκάλες.¹²⁶

Το 1988 στην οδό **Δήμητρος** σε οικοπέδο που βρίσκεται 250 μ. βόρεια του περιβόλου του Ιερού ήρθαν στο φως λείψανα διαφόρων εποχών. Στη νεότερη φάση ανήκει το θεμέλιο του ρωμαϊκού υδραγωγείου της Ελευσίνας που διέσχιζε το οικόπεδο με τη πρόσοψή του προς την οδό Δήμητρος και κατεύθυνση ΒΑ-ΝΔ. Το θεμέλιο αποτελείται από έναν ισχυρό ενιαίο τοίχο πλάτους 1,40 μέτρα κατασκευασμένο με χυτή τοιχοποιία, από κροκάλες και άφθονο ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό. Πάνω σε αυτό το θεμέλιο σώζονται λείψανα από οκτώ βάσεις ποδαρικών των τόξων του υδραγωγείου. Οι βάσεις ήταν ορθογώνιες και απείχαν μεταξύ τους 1,98 μέτρα. Ήταν κατασκευασμένες από ένα κεντρικό πυρήνα από *opus incertum*, από κράμα αργών λίθων και ασβεστοκονιάματος, πλαισιωμένο από οριζόντιες στρώσεις οπτοπλίνθων.¹²⁷

Ένα σημαντικό τμήμα του υδραγωγείου ανακαλύφθηκε το 1990 στη γωνία των οδών **Δήμητρος και Εθνικής Αντιστάσεως**. Ο τοίχος του υδραγωγείου διέσχιζε το οικόπεδο με κατεύθυνση Β-Ν κοντά στην οικοδομική γραμμή της Δήμητρος, παρεκκλίνοντας όμως αρκετά. Το τμήμα του υδραγωγείου που αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο, είχε μήκος 31,50 μέτρα, αλλά ο τοίχος εμφανώς συνεχιζόταν μέσα στο άσκαφτο προς Β κάτω από το πεζοδρόμιο και το οδόστρωμα της λεωφόρου Εθνικής Αντιστάσεως, με κατεύθυνση προς το ιερό και τον οικισμό της Ελευσίνας. Από το υδραγωγείο σωζόταν το θεμέλιο του, που το αποτελούσε ένας ενιαίος τοίχος, πάνω στον οποίο εδράζονταν τα ποδαρικά των τόξων του υδραγωγείου. Στο οικόπεδο εντοπίστηκαν επτά ποδαρικά. Από τα πέντε νοτιότερα είχαν διατηρηθεί λείψανα των βάσεων αλλά τα δυο βόρεια είχαν καταστραφεί εντελώς και διακρίνονταν μόνο το υπόστρωμα ασβεστοκονιάματος με αποτυπώματα οπτοπλίνθων, που προσδιόριζε τη θέση τους πάνω στον τοίχο του θεμελίου. Από τα σωζόμενα υπολείματα των πέντε ποδαρικών, συμπεραίνεται ότι ήταν κατασκευασμένα από ένα κύριο πυρήνα, από αργούς λίθους και συνδετικό κονίαμα, επενδυμένο στο εσωτερικό των τόξων και στις γωνίες, με επάλληλες οριζόντιες στρώσεις από ορθογώνιες οπτοπλίνθους και ασβεστοκονίαμα. Οι βάσεις των ποδαρικών απείχαν μεταξύ τους 2,36 μέτρα. Ο

¹²⁶ Παπαγγελή, ΑΔ 38 Β'1 χρονικά 1983, σελ. 30

¹²⁷ Παπαγγελή, ΑΔ 43 Β'1 χρονικά 1988, σελ.46

ενιαίος θεμέλιος τοίχος του υδραγωγείου πάνω στον οποίο εδράζονταν τα ποδαρικά, είχε πλάτος 1,20 μέτρα και ύψος 0,53 μέτρα. Ήταν κατασκευασμένος με χυτή τοιχοποιία από κροκάλες μεσαίου μεγέθους και παχύ ασβεστοκονίαμα. Για την κατασκευή του, δεν έγινε χρήση ξυλοτύπων, αλλά ως τύπος χρησίμευε το ίδιο το όρυγμα του θεμελίου, που γέμιζε μέχρι την επιφάνεια του εδάφους με το μείγμα του ρευστού ασβεστοκονιάματος και των λίθων. Επομένως η άνω επιφάνεια του τοίχου προσδιόριζε και το επίπεδο του εδάφους την εποχή της κατασκευής του υδραγωγείου. Διαπιστώθηκε ότι το όρυγμα του θεμελίου του υδραγωγείου είχε αποκόψει μέρος των οδοστρωμάτων μιας αρχαιότερης οδού, που είχε περίπου την ίδια κατεύθυνση με αυτό. Η οδός χρονολογείται κατά την υστεροκλασική ή ελληνιστική περίοδο και έχει κατεύθυνση από τον οικισμό προς τα αγροκτήματα.¹²⁸

Το 1993 σε ανασκαφή του οικοπέδου στην οδό **Δήμητρος 9 με Νικολαΐδου** αποκαλύφθηκε η συνέχεια του θεμελίου του υδραγωγείου πάνω στο οποίο εδράζονταν τα ποδαρικά των τόξων. Ήταν κατασκευασμένο με χυτή τοιχοποιία από αργούς λίθους, κροκάλες μεσαίου μεγέθους και άφθονο κονίαμα. Στο οικόπεδο αυτό εντοπίστηκαν οκτώ βάσεις από τα ποδαρικά των τόξων. Από τα τρία βορειότερα είχαν διατηρηθεί υπολείμματα των βάσεων, κυρίως του δευτέρου, ενώ τα υπόλοιπα είχαν αφανιστεί εντελώς και διακρίνονταν μόνο τα αποτυπώματα οπτοπλίνθων πάνω στο θεμέλιο. Λιθορριπή από αργούς λίθους, με κονιάματα και κεραμίδες, που προέρχονταν προφανώς από την κατάρρευση της ανωδομής του υδραγωγείου, αποκαλύφθηκε μπροστά στη δυτική παρειά του τοίχου κοντά στο νότιο όριο του οικοπέδου. Υπολείμματα τοίχου, από μια σειρά λίθων, με κατεύθυνση Β-Ν, εντοπίστηκαν εντός σκάμματος, σε βάθος 1,48 μέτρα από την επιφάνεια της οδού Δήμητρος σε επαφή με τον τοίχο του υδραγωγείου.¹²⁹

Ένα ακόμα τμήμα του υδραγωγείου βρέθηκε στην οδό **Δήμητρος και Λαμπράκη** το 1997. Το τμήμα του υδραγωγείου βρέθηκε 1 χιλιόμετρο βόρεια του αρχαιολογικού χώρου και έχει μήκος 6,50 μέτρων. Βρέθηκε ο ενιαίος τοίχος θεμελίωσης και όπως συνήθως είναι κατασκευασμένος με χυτή τεχνική από μείγμα ασβεστοκονιάματος και κροκάλες. Η ανωδομή έχει πλάτος 1,10 μέτρα και σώζεται σε ύψος 3,70 μέτρων, δηλαδή το συνολικό ύψος διατήρησης του μνημείου είναι 4,25 μέτρα. Το μήκος του πεσσού που αποκαλύφθηκε είναι 2,35 μέτρα και η απόστασή του από τον επόμενο είναι 1,25 μέτρα. Και σε αυτό το τμήμα του υδραγωγείου, όπως και σε όσα άλλα σώζεται επαρκώς η ανωδομή, διαπιστώθηκε ότι μέσω του τοίχου του

¹²⁸ Παπαγγελή, ΑΔ 45 Β'1 χρονικά 1990, σελ.53

¹²⁹ Παπαγγελή, ΑΔ 52 Β'1 χρονικά 1997, σελ.64

υδραγωγείου διέρχονται δυο αλληλοδιάδοχοι αγωγοί. Ο κατώτερος απαρτίζεται από πήλινα πειόσχημα στελέχη, ενώ ο ανώτερος και προφανώς νεότερος είναι κατασκευασμένος από παχύτατη στρώση υδραυλικού κονιάματος. Ο πυθμένας του νεότερου αγωγού βρίσκεται 0,63 μέτρα ψηλότερα από τον αρχαιότερό του αγωγό.¹³⁰

Από τα προαναφερθέντα μπορούμε να υποθέσουμε ότι η ρωμαϊκή Ελευσίνα διέθετε ένα πλήρες υδρευτικό και αποχευτικό σύστημα με προσανατολισμό Β-Ν που ακολουθώντας την κλίση του εδάφους οδηγούσε τα λύματα προς τα νότια. Η πόλη των Μυστηρίων είχε υποδομές αντάξιες της φήμης της και με τον ερχομό του Αδριανού απέκτησε ένα υδραγωγείο που βοήθησε πολύ στη μετέπειτα εξέλιξη της πόλης.

Κτίρια δημόσιας χρήσης

(Εικόνα 18, γαλάζιο χρώμα)

Συνδεδεμένα με το υδραγωγείο και τους αγωγούς παροχής νερού ή αποχέτευσης είναι τα λουτρά και βαλανεία, χαρακτηριστικά οικοδομήματα της ρωμαϊκής περιόδου.

Τις ανάγκες των κατοίκων βορείως του Ιερού φαίνεται ότι κάλυπτε τμήμα λουτρικού συγκροτήματος που βρέθηκε βορειοανατολικά των οικιστικών καταλοίπων σε σωστικές ανασκαφές το 1989 επί της σημερινής **οδού Περσεφόνης** (Εικόνα 25 Α). Ερευνήθηκε το *caldarium* (θερμό λουτρό), το *terpidarium* (χλιαρό λουτρό) με εντοιχισμένο κάθετο πήλινο σωλήνα (*tubulus*) για την κυκλοφορία του θερμού αέρα, τμήμα από *praefurnium* και δύο χώροι υποκαύστων. Από το *terpidarium* ερευνήθηκε ο κατασκευασμένος με χυτή τοιχοδομία βόρειος τοίχος του, που εδραζόταν σε μεγάλο βάθος, αφού ο χώρος ήταν υπόγειος και στην αρχαιότητα. Στα βόρεια του *terpidarium* ερευνήθηκαν δυο χώροι με ψηφιδωτά δάπεδα, από τα οποία καλύτερα διατηρημένο ήταν το νότιο, ενώ από το βόρειο σώζονταν μικρά μόνο τμήματα. Τα δάπεδα απαρτιζόνταν από ασβεστολιθικές ψηφίδες λευκού και τεφρού χρώματος, οι οποίες σχημάτιζαν διακόσμηση πλέγματος κύκλων σκούρου χρώματος πάνω σε λευκό φόντο, που κάλυπτε όλη την επιφάνεια των δαπέδων. Η ψηφοθέτηση είχε γίνει πάνω σε υπόστρωμα από ασβεστοκονίαμα και τετράγωνες πήλινες πλάκες. Ο νοτιότερος από τους χώρους με ψηφιδωτό δάπεδο έσωζε στην όψη του βόρειου τοίχου του τμήματα ορθομαρμάρωσης.

Στα δυτικά των δωματίων με τα ψηφιδωτά υπήρχε σύστημα δεξαμενών χτισμένων με οπτόπλινθους και επιχρισμένων εσωτερικά με υδραυλικό κονίαμα και δάπεδα από τετράγωνες

---

¹³⁰ Παπαγγελή, ΑΔ 52 Β'1 χρονικά 1997, σελ. 64-65

πήλινες πλάκες. Τα νερά απομακρύνονταν με μεγάλο αγωγό, αποτελούμενο από καμαροειδή πήλινα σώματα και δάπεδο επιστρωμένο με ασβεστοκονίαμα¹³¹. Όταν αποκολλήθηκαν τα δάπεδα αποκαλύφθηκε αγωγός από πήλινα στελέχη σχήματος Π και κάλυψη από οπτοπλίνθους, που ξεκινούσε από το χώρο των δεξαμενών, διερχόταν κάτω από το νότιο ψηφιδωτό δάπεδο και κατευθυνόταν προς τους χώρους των υποκαύστων. Στα Βόρεια των δεξαμενών, αποκαλύφθηκε τετράπλευρη λιθόστρωτη κατασκευή, διαστάσεων 4Χ4 περίπου, που ερμηνεύεται ως αυλή.

Ένα εκτεταμένο βαλανείο, τα λείψανα του οποίου είναι ορατά σήμερα σε μεγάλο ύψος πίσω από την αψίδα του ναού του **Αγ. Γεωργίου**¹³² (Εικόνα 25 Γ). Ειδικά για το βαλανείο αυτό διαβάζουμε στα Χρονικά του ΑΔ του 1960: "... καταφαίνεται όχι μόνον το μέγεθος του λουτρού - του μεγαλύτερου ίσως των μέχρι τούδε εν Ελλάδι ανασκαφέντων - αλλά και η σχέσις αυτού προς τα λοιπά κτίσματα της έξω του περιβόλου Ελευσίνας, ήτοι της αγοράς, των δεξαμενών, των κρηνών κ.ά., καθώς και η μεταξύ τούτων και του λουτρού βεβαία ύπαρξις και άλλων οικοδομημάτων, τα οποία παραμένουν ακόμη άσκαπτα.

Φαίνεται ότι η τρίτη μεγάλη εποχή του ιερού της Ελευσίνας, η εποχή του Αδριανού, αντιπροσωπεύεται με οικοδομήματα ως τ' ανωτέρω, καθώς και με τας θριαμβικές αψίδας, τα Προπύλαια, την προ αυτών μνημειακήν αυλήν και με τα ιερά και τους βωμούς, τα οποία καταλαμβάνουν το δεξιόν τμήμα της προ των Προπυλαίων αύλης του ιερού. η πόλις όμως των χρόνων του Αδριανού - όπως και εις τας Αθήνας - εκτείνεται προς νότον και προς ανατολάς του ιερού, κοσμουμένη δια μεγαλοπρεπών κτηρίων, όπως το βαλανείον, το οποίον δεν αποκλείεται να αποτελή τμήμα τεραστίου γυμνασίου ιδρυθέντος υπ' αυτού του Αδριανού. Και ναι μεν, δεν μνημονεύεται ρητώς υπό συγγραφέως η ίδρυσις γυμνασίου υπό του Αδριανού, αι επιγραφαί όμως της Ελευσίνας φέρουν τον φιλέλληνα και μύστην αυτόν αυτοκράτορα ως γυμνασιάρχισαντα και παντοιοτρόπως συντελέσαντα εις καθιέρωσιν αγώνων. Δια τούτο νομίζομεν, ότι επιβάλλεται η πλήρης αποκάλυψις και έρευνα του λουτρού και η κήρυξις της θέσεως εις αρχαιολογικόν χώρον... Η χρονολόγησις του λουτρού επιτυγχάνεται όχι μόνον εκ του ανευρεθέντος αγαλματίου της Αφροδίτης, αλλά και εκ των νομισμάτων, τα πλείστα των οποίων, αν και εφθαρμένα, ανεγνωρίσθησαν ως ανήκοντα εις την εποχήν του Αδριανού"¹³³.

Το 1990 ερευνήθηκε τμήμα βαλανείου στην οδό **Κανελλοπούλου** (Εικόνα 25 Β), σε απόσταση μόλις 11μ. από τη θάλασσα. Στο τμήμα του κτηρίου που βρέθηκε σώζονται μόνο τα

¹³¹ Παπαγγελή, ΑΔ 44 (1989), Β'1, Οδός Περσεφόνης 15 (Ο.Τ. 133), σελ. 31.

¹³² Παπαγγελή, ΑΔ 39 Β'1 χρονικά 1984, σελ. 14

¹³³ Θρεψιάδης, ΑΔ 16 Β'1 χρονικά 1960, σελ. 62.

δάπεδα ενώ οι τοίχοι είναι κατεστραμμένοι μέχρι και τα θεμέλια τους. Μέσα στα όρια του σκάμματος αποκαλύφθηκαν οκτώ χώροι, που είναι οργανωμένοι σε δυο σειρές με προσανατολισμό Α-Δ. Στη βόρεια σειρά ερευνήθηκαν πέντε χώροι ενώ στη νότια μόνο τρεις.¹³⁴

Κατάλοιπα λουτρικού συγκροτήματος μπορεί να δει ο επισκέπτης στα ανατολικά του σημερινού αρχαιολογικού χώρου. Μαζί με ταβέρνες και πανδοχεία πλαισίωναν την οδό που ξεκινούσε από την Ανατολική αψίδα της αυλής του Ιερού και κατευθυνόταν προς το λιμάνι παράλληλα με την οχύρωση του ιερού.

Στα κτίρια δημόσιας χρήσης θα πρέπει να ενταχθεί και το θεωρούμενο από τον Τραυλό ως Ιερό του Τριπτόλεμου¹³⁵, που αναφέρεται από τον Πausανία.¹³⁶ Στην οδό **Παγκάλου 6** πολύ κοντά στα όρια του σημερινού αρχαιολογικού χώρου, το 1967 ερευνήθηκαν οικοδομικά λείψανα αρχαίων κτισμάτων, των οποίων διακρίνονται τέσσερις οικοδομικοί περίοδοι. Τα παλαιότερα αρχιτεκτονικά λείψανα ανήκουν στους κλασικούς χρόνους και εδράζονται πάνω σε σκληρές επιχώσεις κάτω από τη σύγχρονη οδό. Το σύστημα τοιχοποιίας είναι το ακανόνιστο τραπεζιόσημο. Σε άλλη οικοδομική περίοδο, των υστεροκλασικών χρόνων, ανήκει τοίχος επιμελημένης κατασκευής, με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Είναι χτισμένος από μεγάλους λαξευτούς λίθους και το κενό συμπληρώνεται από μικρότερους. Σε σημείο του περιβόλου διακρίνεται άνοιγμα/θύρα, πλάτους 1,50μ. Κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους ο περίβολος ανακαινίζεται με την κατασκευή πύλης και δυο επιμήκεις πύργους, σε κάθε μια από τις μακρές πλευρές του. Το σημείο συνάντησης του πύργου με τη μακριά πλευρά του περιβόλου ενισχύεται με ένα λαξευτό ορθογώνιο λίθο, το άλλο τμήμα του πύργου είναι κατασκευασμένο από μικρούς ακανόνιστους λίθους που συνδέονται με ασβεστοκονίαμα. Ο περίβολος της ρωμαϊκής περιόδου εδράζεται εν μέρει επί του παλαιού σε βάθος 1,40μ. κάτω από το κατάστρωμα της οδού. Σε μεταγενέστερη περίοδο ανήκουν τα λείψανα δύο τοίχων, οι οποίοι παραμένουν ασύνδετοι μεταξύ τους.¹³⁷

Το 1984 στην οδό **Περικλέους 20** ήρθαν στο φως οικοδομικά λείψανα μεγάλου ρωμαϊκού κτιρίου τμήμα του οποίου βρίσκεται στα νότια του αρχαιολογικού χώρου (Εικόνα 5 αρ. 80, Εικόνα 23 Β). Είναι ορατά τα θεμέλια ενός μεγάλου ορθογώνιου οικοδομήματος, με περίστυλη αυλή στο κέντρο και πρόπυλο στη βόρεια πλευρά, που άλλοτε ερμηνεύεται ως

---

¹³⁴ Παπαγγελή, ΑΔ 45 Β'1 χρονικά 1990, Β'1, σελ.48

¹³⁵ Αλεξανδρή, ΑΔ 22 Β'1 χρονικά 1967, σελ. 129-130.

¹³⁶ Πausανίας Ι, 38, 6

¹³⁷ Αλεξανδρή, ΑΔ 22 Β'1 χρονικά 1967, σελ. 130.

Γυμνάσιο και άλλοτε ως Αγορά¹³⁸. Ο τρόπος κατασκευής του το τοποθετεί στη ρωμαϊκή περίοδο, ενώ το γεγονός ότι στην αυλή του βρέθηκε άγαλμα του αυτοκράτορα Τιβερίου οδήγησε σε ακριβέστερη χρονολόγηση, στον 1ο αι. μ.Χ. Η σωστική ανασκαφή έγινε αμέσως νότια του αρχαιολογικού χώρου από τον οποίο χωρίζεται από την πλάτους 10 μ. οδό Περικλέους. Τα αποκαλυφθέντα οικοδομικά κατάλοιπα αποτελούν συνέχεια του παραπάνω κτιρίου που βρίσκεται στη νότια περιοχή του περιφραγμένου αρχαιολογικού χώρου, έξω από το «Λυκούργειο» περίβολο του Ιερού, κοντά στο «Μιθραίο». Σε σωστική ανασκαφή που έγινε στο οδόστρωμα της οδού Περικλέους μεταξύ του αρχαιολογικού χώρου και του οικοπέδου Χρ. Κονά στην Περικλέους 20, είχε ήδη αποκαλυφθεί κάτω από τη σύγχρονη οδό, η συνέχεια των τείχων του ρωμαϊκού κτιρίου¹³⁹. Η ανασκαφική έρευνα στην Περικλέους 20 (οικόπεδο Χρ. Κονά), αποκάλυψε το υπόλοιπο νοτιοανατολικό τμήμα του κτιρίου και έφερε σε φως νέα στοιχεία για τη συμπλήρωση της κάτοψής του. Τα οικοδομικά λείψανα του κτιρίου που αποκαλύφθηκαν στο οικόπεδο, ανήκουν σε δύο οικοδομικές φάσεις που διακρίνονται σαφώς μεταξύ τους λόγω της διαφορετικής τοιχοδομίας, μία ρωμαϊκή και μία υστερορωμαϊκή.

Μια δεύτερη σημαντική διαπίστωση είναι ότι κατά τη δεύτερη οικοδομική φάση, στην υστερορωμαϊκή εποχή, το κτίριο επεκτάθηκε κατά 5 μ. και στην επέκταση αυτή ενσωματώθηκε και ο χώρος του νότιου προπύλου. Το βόρειο πρόπυλο παρέμεινε ελεύθερο· εξάλλου η επέκταση προς Β. ήταν αδύνατη λόγω της γειτνίασης με το Μιθραίο.

Από τους τοίχους της πρώτης ρωμαϊκής φάσης, δηλαδή τον ανατολικό τοίχο του νότιου προπύλου (Τχ2), το νότιο εξωτερικό (Τχ3) και τον ανατολικό εξωτερικό τοίχο (Τχ4) του ρωμαϊκού κτιρίου, σώζονταν το ισχυρό θεμέλιο και η ευθυνηρία, και μόνο σε ένα σημείο, στα νότια του προπύλου βρίσκονταν στη θέση τους δυο-τρεις λιθόπλινθοι από ένα δεύτερο, ανώτερο δόμο. Το θεμέλιο των τοίχων, πλ. 0,70 και ύψ. 1,10μ., ήταν κατασκευασμένο από κροκάλες και κοινούς λίθους μέτριου εγέθους, τοποθετημένους περίπου σε κανονικές οριζόντιες στρώσεις με συνδετικό υλικό πηλόχωμα. Η ευθυνηρία και ο δεύτερος δόμος απαρτίζονταν από μεγάλες ασβεστολιθικές λιθοπλίνθους. Οι τοίχοι αυτής της φάσης εδράζονται σε βάθος 2,20 μ. πάνω σε στρώμα από καστανό αργιλώδες χώμα. Η πάνω επιφάνεια της ευθυνηρίας, που είναι και το ψηλότερα σωζόμενο σημείο τους, βρίσκεται σε βάθος 0,65 μ. από την επιφάνεια του πεζοδρομίου. Οι λιθόπλινθοι του δεύτερου δόμου που διατηρούνται στο πρόπυλο, βρίσκονται σε

---

¹³⁸ Kourouniotis, *Eleusis: A Guide to the Excavations and the Museum*, σ. 68 - κτίριο L20 στο σχέδιο κάτοψης του Ιερού και G. Mylonas, *Eleusis and Eleusinian Mysteries*, εικ. 4, κτίριο L32, σελ. 183, ΠΑΕ 1939, σ. 41-42.

¹³⁹ Αλεξανδρή, *ΑΔ 34 Β'1 χρονικά 1979*, σ. 47-49.

βάθος 0,30 μ. Εκτός από το μικρό τμήμα του νότιου προπύλου που αποκαλύφθηκε (ανατολική πλευρά και τμήμα του νότιου τοίχου) το μεγαλύτερο μέρος του συνεχίζεται στο άσκαφτο της διπλανής ιδιοκτησίας.

Η δεύτερη οικοδομική φάση του κτιρίου σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα, χρονολογείται στους υστερορωμαϊκούς χρόνους. Από την έρευνα στο οικόπεδο αποκαλύφθηκαν: Ο νότιος (Τχ1) και ο ανατολικός εξωτερικός (Τχ2) της υστερορωμαϊκής φάσης, απέχουν 5 μ. από τους αντίστοιχους τοίχους της πρώτης φάσης του κτιρίου (Τχ3 και Τχ4). Αποκαλύφθηκε επίσης τμήμα ενός εσωτερικού διαχωριστικού τοίχου (Τχ11), που αποτελούσε προέκταση της πορείας του νότιου εξωτερικού τοίχου της πρώτης φάσης (Τχ3) και που χώριζε τη νότια από την ανατολική πτέρυγα του υστερορωμαϊκού κτιρίου¹¹. Στα ανατολικά του προπύλου διαμορφώνεται ένας ενιαίος χώρος, μήκ. 14μ. ενώ αντίθετα η ανατολική και η δυτική πτέρυγα του κτιρίου χωρίζονται σε μικρούς χώρους, πλ. 3,50-4, ή το πολύ 6 μ.

Η διάκριση των δύο φάσεων του κτιρίου, στηρίχθηκε αφενός στη σαφώς διαφορετική τοιχοδομία και αφετέρου στο γεγονός ότι η σύνδεση των τοίχων των δύο φάσεων δεν είναι οργανική, αλλά απλώς εφάπτονται μεταξύ τους.

Με τα δεδομένα που προέκυψαν από την ανασκαφή της οδού Περικλέους 20, η αποκατάσταση της κάτοψης που είχε περάσει στη βιβλιογραφία, καθώς και το πλαστικό ομοίωμα του κτιρίου στη μικρογραφία του Ιερού που εκτίθεται στο Μουσείο¹⁴⁰ αλλάζουν μορφή. Ενώ αποδίδουν τη νότια πλευρά του κτιρίου ως ένα απλό ενιαίο τοίχο, τα νέα στοιχεία συμπληρώνουν την κάτοψη με το νότιο πρόπυλο της πρώτης φάσης και τη νότια πτέρυγα της δεύτερης οικοδομικής φάσης, προσδίδοντας έτσι αρμονικότερες αναλογίες στο αρχιτεκτονικό σχέδιο του κτιρίου¹⁴¹.

Στο ίδιο χώρο ερευνήθηκαν επίσης κλίβανος και τρεις αποθέτες, τάφος γεωμετρικής περιόδου που προφανώς ανήκει στο εκτεταμένο γεωμετρικό νεκροταφείο της νότιας πλαγιάς του λόφου της ελευσινιακής ακροπόλεως. Επίσης στη ΝΑ γωνία του υστερορωμαϊκού κτιρίου κάτω από αυτά αποκαλύφθηκαν οικοδομικά κατάλοιπα της γεωμετρικής περιόδου που καταστράφηκε κατά την κατασκευή του ΥΡ κτιρίου. σε βαθύτερα στρώματα οι επιχώσεις περιείχαν όστρακα μηκηναϊκής περιόδου.

---

¹⁴⁰ Έργα του σημαντικότετου ερευνητή του Ελευσινιακού Ιερού, Ι. Τραυλού.

¹⁴¹ Παπαγγελή, ΑΔ 39 Β'1 χρονικά 1984, σελ. 14-19.

Βιοτεχνικές εγκαταστάσεις

(Εικόνα 18, λαδί χρώμα)

Στις βιοτεχνικές εγκαταστάσεις της πόλης υποθέτουμε ότι εντάσσονται τα ευρήματα της ανασκαφής του 1988 στην πάροδο της οδού **Κοντούλη**. Βρέθηκαν αποσπασματικά θεμέλια τοίχων, χαλικόστρωτα δάπεδα και τμήμα πλακόστρωτου, σύστημα αγωγών από πήλινα στελέχη, που συνδεόταν με μια ορθογώνια κατασκευή χτισμένη εξολοκλήρου με οπτοπλίνθους, ένα πηγάδι επενδυμένο με πήλινους δακτυλίους καθώς και δύο άλλες μικρότερες κατασκευές, η μια τετράπλευρη και η άλλη ημικυκλική, επιχρισμένες με κονίαμα. Η βιοτεχνική αυτή εγκατάσταση χρονολογείται με βάση ένα χάλκινο ρωμαϊκό σηστέριο, που βρέθηκε κατά τον καθαρισμό των λειψάνων της. Το σηστέριο στον εμπροσθότυπο έχει προτομή του αυτοκράτορα Αδριανού και στον οπισθότυπο προσωποποίηση της Σιτοδοσίας, που στέκεται όρθια μπροστά σε μόδιο, κρατώντας στάχια στο δεξί και κέρασ αφθονίας στο αριστερό χέρι, ενώ πίσω της στο βάθος, υπάρχει πλοίο. Κάτω από τη παράσταση υπάρχει η επιγραφή ANNONA AUG, ενώ δεξιά και αριστερά το SC (Senatus Consulto). Στην ίδια φάση ανήκε και η κυκλική κατασκευή που αποκαλύφθηκε στα νοτιοδυτικά αυτού του σκάμματος. Απαρτιζόταν από ένα κυκλικό τοίχωμα, από αργούς λίθους και συνδετικό κονίαμα και εσωτερικά ήταν επιχρισμένη με υδραυλικό κονίαμα. Στο κέντρο της υπήρχε χαμηλό κυκλικό έξαρμα, έτσι ώστε έμενε μεταξύ αυτού και του τοιχώματος ένα περιμετρικό αβαθές αυλάκι. Από τη κυκλική κατασκευή ξεκινούσε ένας αγωγός από πήλινα πίοσχημα στελέχη, το καθένα με κονίαμα στους αρμούς και κάλυψη από τετράγωνα πήλινες πλάκες. Ο αγωγός κατέληγε στα ΒΔ, σε υπόγεια φρεατόσχημη κατασκευή, που το λιθόκτιστο τοίχωμά της ήταν επιχρισμένο με κονίαμα και το στόμιό της το κάλυπτε μια τετράγωνη λίθινη πλάκα.¹⁴²

Εκτός από την παραπάνω βιοτεχνική εγκατάσταση εξοπλισμένη με πηγάδι, αγωγούς και δεξαμενή, μαρτυρίες άλλης βιοτεχνικής εγκατάστασης μας δίνουν οι αποθέσεις κεραμικής ρωμαϊκών χρόνων, που ερευνήθηκαν στην οδό **Ηρώων Πολυτεχνείου 4** το 1995 και πιθανότατα προέρχονται από απορρίματα παρακείμενου κεραμικού κλίβανου. Η απόθεση έφθανε μέχρι βάθος 2,30 μ. Κάτω από αυτήν οι επιχώσεις περιείχαν κεραμική ελληνιστικών χρόνων.¹⁴³

Διάφορα

Τέλος έχουμε την ανασκαφή στη **Κελεού 14** του 1979 από την οποία, παρά μικρή απόσταση του οικοπέδου από τον αρχαιολογικό χώρο της Ελευσίνας (200 μ.), προέκυψε μόνο η

¹⁴² Παπαγγελή, ΑΔ 43 Β'1 χρονικά 1988, σελ. 52

¹⁴³ Παπαγγελή, ΑΔ 50 Β'1 χρονικά 1995, σελ. 44

πληροφορία για την ύπαρξη σε βάθος 1,30μ. έως 1,90μ. ενός στρώματος ελληνοιστικής-ρωμαϊκής χρήσης, στο οποίο βρέθηκαν χαρακτηριστικά όστρακα και τρία χάλκινα νομίσματα ρωμαϊκών χρόνων.¹⁴⁴

IV. Συμπεράσματα

Τον 2ο αιώνα π. Χ. οι ελληνικές πόλεις-κράτη υποτάσσονται στους Ρωμαίους και αποτελούν πλέον μέρος της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Όπως είδαμε αυτό είχε μεγάλο αντίκτυπο στον ελληνικό τρόπο ζωής, στη κουλτούρα του τόπου αλλά και στην οικονομία. Οι Ρωμαίοι βλέποντας τα προτερήματα του ελληνικού πολιτισμού έδωσαν αρκετές ελευθερίες που συχνά τα υποδουλωμένα κράτη δεν έχουν. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την αμοιβαία ανάπτυξη καθώς ο ένας πολιτισμός πρόσφερε στον άλλο με αποτέλεσμα και οι δυο να προοδεύσουν και να μείνουν στην ιστορία. Έπειτα, δίνοντας τη διοίκηση σε τοπικούς ευγενείς βοήθησαν την Ελλάδα να ενωθεί δημιουργώντας το Αττικό Πανελλήνιο. Με αυτό τον τρόπο δημιουργήθηκαν θεσμοί πολιτικής αυτοδιοίκησης που εξασφάλιζαν την πολιτιστική και θρησκευτική ενότητα. Κατά τη μακρά και σε βάθος διάρκειά τους οι θεσμοί της κλασικής πόλης προσαρμόσθηκαν και μεταμορφώθηκαν. Μολονότι η έλευση των Ρωμαίων οδήγησε σε νέες εξελίξεις, οι κυρίαρχοι ποτέ δεν επιδίωξαν να ξεριζώσουν τους θεσμούς που βρήκαν στις ελληνικές επαρχίες.

Οι Ρωμαίοι αυτοκράτορες και οι ανώτεροι αξιωματούχοι έδειξαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ελευσινιακή λατρεία και ιδιαιτέρως για τα Ελευσίνια Μυστήρια, μια ιερή τελετή που προερχόταν ήδη από τη μυκηναϊκή εποχή. Με δέος συμμετείχαν ενεργά και έγιναν μέρος της πιο μυστικιστικής ομάδας της αρχαιότητας, με αποτέλεσμα την ραγδαία ανάπτυξη της ελευσινιακής θρησκείας. Πλούσιοι ευγενείς και αυτοκράτορες έκαναν μεγάλες χρηματικές δωρεές ως αντάλλαγμα για τη μύησή τους. Αυξήθηκε η αίγλη του Ιερατείου του Ιερού της Δήμητρας, όλες οι βαθμίδες του οποίου δέχονταν ιδιαίτερες τιμές και σεβασμό. Απολάμβαναν τις καλύτερες θέσεις στην προεδρία στο θέατρο του Διονύσου και σιτίζονταν από τον δήμο των Αθηνών εφ' όρου ζωής.

---

¹⁴⁴ Αλεξανδρή, ΑΔ 34 Β'1 χρονικά 1979, σελ. 42

Οι ρωμαίοι αξιωματούχοι ακολουθούσαν με αυστηρότητα τους κανόνες της μύησης που είχαν ισχύσει για αιώνες και τηρούσαν οι ιερείς. Αντιθέτως οι αυτοκράτορες έκαναν αλλαγές προς όφελός τους. Για παράδειγμα, προκειμένου να αποκτήσουν το βαθμό του Ιεροφάντη που ήταν ο ανώτερος του ιερατείου καταγράφονταν ως μέλη της οικογενείας των Ευμολπιδών. Το γένος αυτό ήταν το μοναδικό γένος από το οποίο έπρεπε να κατάγεται ο Ιεροφάντης, σύμφωνα με τους κανόνες του Ιερού.

Τα περισσότερα από τα κτίρια που βλέπει σήμερα ο επισκέπτης στον αρχαιολογικό χώρο της Ελευσίνας (Εικόνα 1, Εικόνα 5) χρονολογούνται στη Ρωμαϊκή περίοδο και αποτελούν δείγματα του ενδιαφέροντος των αξιωματούχων και των αυτοκρατόρων για το Ιερό της Δήμητρας. Στα μέσα του 1ου αι. π.Χ. οικοδομήθηκαν τα Μικρά Προπύλαια, σύνθετη αρχιτεκτονική κατασκευή που έγινε με τη χορηγία του Ρωμαίου αξιωματούχου Arrius Claudius Pulcher. Η κορύφωση του ενδιαφέροντος εκδηλώθηκε τον 2ο αιώνα μ. Χ. με τη χορηγία αυτοκρατόρων όπως ο Αδριανός, ο Μάρκος Αυρήλιος και ο υιός του Κόμμοδος. Τότε κατασκευάστηκε η Ρωμαϊκή Αυλή, οι δύο αψίδες και τα Μεγάλα Προπύλαια, κατά το πρότυπο των Προπυλαίων της Ακροπόλεως των Αθηνών. Η μεγαλοπρεπής πλακόστρωτη πλατεία πλαισιώθηκε από θρησκευτικά κτήρια αλλά και βοηθητικές εγκαταστάσεις, όπως η κρήνη, τα λουτρά και οι δεξαμενές για την επάρκεια νερού. Πρόκειται για ένα καλοσχεδιασμένο και συγκροτημένο οικοδομικό πρόγραμμα, το οποίο συνέλαβε και εκτέλεσε στο σύνολό του ο αυτοκράτορας Αδριανός μέχρι το θάνατό του. Δεν πρόλαβε να ολοκληρώσει την κατασκευή των Μεγάλων Προπυλαίων, την οποία ανέλαβε να συνεχίσει ο Μάρκος Αυρήλιος και ο γιός του Κόμμοδος, μετά τη μύησή τους.

Τα δύο πρόπυλα σηματοδοτούσαν το τέλος της δημόσιας πομπής από την Αθήνα στην Ελευσίνα και την είσοδο στον άκρως περιορισμένο χώρο του εσωτερικού ιερού. Όπως και σε άλλα Πρόπυλα ελέγχονταν η ροή των επισκεπτών και ακόλουθων, και οι είσοδοι τους υπενθύμιζαν ότι έμπαιναν σε έναν ιερό χώρο, με περιορισμούς στη συμπεριφορά. Και τα δυο Πρόπυλα της Ρωμαϊκής περιόδου διακοσμήθηκαν στην εξωτερική τους πλευρά με αντικείμενα χαρακτηριστικά των Μυστηρίων που χρησιμοποιούνταν στην τελετή και τα κουβαλούσαν κατά τη διάρκεια της πομπής.¹⁴⁵

Η όλη σύληψη είναι κατά κάποιο τρόπο μια τροποποιημένη ιδέα του ρωμαϊκού forum και αποσκοπούσε στη δημιουργία ενός χώρου συγκέντρωσης, οργάνωσης και εξυπηρέτησης των πιστών που έρχονταν στο Ιερό με στόχο να αποκτήσει το Ιερό μεγαλοπρέπεια και να μπορεί

---

¹⁴⁵ Miles 2012, σελ. 122

να συγκριθεί με την Ακρόπολη της Αθήνας. Η ολοκλήρωση της κατασκευής των Μεγάλων Προπυλαίων από τον αυτοκράτορα Μάρκο Αυρήλιο, μας δείχνει τη διαχρονική επιρροή των Μυστηρίων στους Ρωμαίους Αυτοκράτορες. Εκτός από την κατασκευή των νέων μεγαλοπρεπών προπυλαίων και των άλλων κτιρίων που προαναφέρθηκαν πραγματοποιήσαν και την επισκευή-βελτίωση-ανακαίνιση του Τελεστηρίου, του κυρίως ναού στον οποίο κορυφωνόταν η μύηση των μυστών, πάλι με τη χορηγία Ρωμαίων ευγενών.

Μάλιστα για την εύνοια της πόλης που φιλοξενούσε τα Μυστήρια έγιναν και εγγειοβελτιωτικά έργα, ιδιαίτερα από τον Αδριανό, όπως η γέφυρα στον ελευσινιακό Κηφισό ποταμό σε συνδυασμό με αντιπλημμυρικά έργα. Οι συχνές πλημμύρες των νερών του ποταμού δημιουργούσαν προβλήματα για τους κατοίκους της πόλης.

Ενώ για το Ιερό υπάρχουν αρκετές μελέτες, για την Ελευσίνα κάτω από τη σύγχρονη πόλη δεν υπάρχουν μελέτες και σχετική βιβλιογραφία. Οι μόνες πληροφορίες προέρχονται από τις σύντομες αναφορές των σωστικών ανασκαφών στο ΑΔ που δυστυχώς σταματούν από το 2000 και εξής. Μέσω των σωστικών ανασκαφών που έχουν γίνει είδαμε ότι βρέθηκε ένας μεγάλος αριθμός ρωμαϊκών οικιών. Επίσης μπορούμε να παρατηρήσουμε την ύπαρξη μιας λειτουργικής κοινωνίας μέσω των βιοτεχνικών κατασκευών που βρέθηκαν αλλά και του ρωμαϊκού νεκροταφείου.

Παρά το περιορισμένο αριθμό των σωστικών ανασκαφών οικιών, από τις εκθέσεις του Αρχαιολογικού Δελτίου κυρίως, κατά κάποιον τρόπο καταγράφεται η εξής εικόνα (Εικόνα 18): φαίνεται ότι οι κατοικίες αναπτύσσονταν γύρω από την περιοχή του Ιερού, κυρίως βόρεια και δυτικά. Αντίθετα με τη λαμπρότητα των κτιρίων του Ιερού, οι ιδιωτικές κατοικίες χαρακτηρίζονται από λιτότητα στην κατασκευή και στον εξοπλισμό με σκεύη. Τα κτίρια χαρακτηρίζονται από αλληλοδιαδοχικές οικοδομικές φάσεις με διαφοροποιημένη τοιχοδομία που δείχνει τη συνεχή και αδιάκοπη κατοίκηση από τη ρωμαϊκή μέχρι την πρωτοχριστιανική περίοδο. Η πόλη επεκτείνεται εκτός των τειχών, πέρα από τα όρια των αρχαιότερων οικισμών και φθάνει έως τη θάλασσα. Οι σωστικές ανασκαφές φέρνουν στο φως σπίτια, λουτρά και εργαστήρια σε μια μεγάλη ακτίνα γύρω από το λόφο της Ακροπόλεως. Τα εκτός των τειχών οικοδομικά κατάλοιπα, πλην των αναλημματικών τοίχων των οδών, ανήκουν σε κατοικίες διαφόρων φάσεων της ρωμαϊκής περιόδου. Όλοι οι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι από αργούς λίθους με συνδετικό υλικό πηλόχωμα. Η ανεπιτήδευτη κατασκευή τους, το μικρό τους πλάτος, που προσιδιάζει σε ιδιωτικά κτίσματα, καθώς και τα ευρήματα από τις επιχώσεις τους (όστρακα από χρηστικά αγγεία, λίγα μελαμβραφή, αγνύθες), μαρτυρούν ότι ανήκαν σε απλές κατοικίες. Στο σύνολό τους

αποτελούν ιδιωτικής πρωτοβουλίας κατασκευές, με επεκτάσεις και μετασκευές άλλοτε με επιμελημένη και ισχυρά κατασκευή από ελευσινιακό λίθο¹⁴⁶ και άλλοτε πρόχειρη από αργολιθοδομή. Η κάτοψη των οικιών δεν είναι δυνατόν να αποκατασταθεί με απόλυτη ακρίβεια, επειδή η εικόνα που συνθέτουν τα οικοδομικά στοιχεία είναι αποσπασματική, καθώς άλλοι τοίχοι είχαν αποκοπεί από το θεμέλιο του ρωμαϊκού υδραγωγείου, άλλοι από την πεδίλωση της νεότερης οικοδομής και κάποιοι είχαν καταστραφεί στην αρχαιότητα, προφανώς από πλημμύρες χειμάρρου, όπως φαινόταν από τα αλληπάλληλα προσχωσιγενή στρώματα από αμμοχάλικο και κροκάλες που κάλυπταν τους παλιότερους τοίχους.

Ανατολικά και Νότια του Ιερού της Δήμητρας εντοπίστηκαν κυρίως δημόσια κτίρια (Εικόνα 18). Ο Τραυλός ταυτίζει τοίχο επιμελημένης κατασκευής, με τον περίβολο του Ιερού του Τριπτόλεμου, που αναφέρεται από τον Πausανία¹⁴⁷. Στην ίδια περιοχή θεωρείται ότι ήρθε στο φως η ρωμαϊκή αγορά¹⁴⁸ ή το ρωμαϊκό γυμνάσιο¹⁴⁹. Πρόκειται για ένα ορθογώνιο, περίστωο οικοδόμημα με ανοιχτή αυλή στο κέντρο και πρόπυλο στη βόρεια και νότια πλευρά του κτιρίου αντίστοιχα. Το βόρειο πρόπυλο εξυπηρετούσε τους εξερχόμενους από το Ιερό ή την Ακρόπολη ενώ το νότιο πρόπυλο όσους έρχονταν από τη πλευρά της θάλασσας.

Σε συνάρτηση με τις οικίες και τους αγωγούς είναι και οι οδοί που φαίνεται ότι παρέμειναν στην ίδια θέση από την υστεροκλασική ή ελληνιστική περίοδο και με μικρές αποκλίσεις χρησιμοποιούνται μέχρι σήμερα. Εκτός από την Ιερά Οδό, τμήματα της οποίας έχουν αποκαλυφθεί σε αρκετές σωστικές ανασκαφές (Εικόνα 25 Δ), βρέθηκε η οδός που κατευθυνόταν προς τη Θήβα καθώς και η οδός που οδηγούσε από τον οικισμό προς τα αγροκτήματα και η οποία ακολουθούσε την πορεία του υδραγωγείου¹⁵⁰.

Στην σύγχρονη οδό Ελευσίνας - Θηβών, Δυτικά και ΒΔ του σημερινού αρχαιολογικού χώρου εκτεινόταν το νεκροταφείο της πόλης ήδη από τη γεωμετρική περίοδο, όπως συνηθιζόταν κατά μήκος κεντρικών οδικών αρτηριών. Οι ρωμαϊκοί τάφοι που αναφέρονται στα Χρονικά του ΑΔ είναι ελάχιστοι, ώστε να μπορέσουμε να δούμε ιδιαίτερα ταφικά έθιμα της ρωμαϊκής εποχής. Φαίνεται, πάντως, ότι συνεχίζονται αδιατάρακτα τα ταφικά έθιμα της ελληνιστικής περιόδου, όπως η τοποθέτηση κτερισμάτων και η σήμανση με επιτύμβιες στήλες, όπου αναγράφεται το

---

¹⁴⁶ Η χρήση του λίθου, που αναφέρεται στις επιγραφές ως «Αρουραίος», αρχίζει στο 4^ο αιώνα π.Χ. Λατομείο του υπήρχε κοντά στην Ελευσίνα, στα νότια της ιεράς οδού, στο λόφο του προφήτη Ηλία στο Χαϊδάρι. Βλ. Ι. Τραυλός, Πολεοδομική Εξέλιξη των Αθηνών, 1960, σελ. 16.

¹⁴⁷ Αλεξανδρή 1967, ΑΔ 22 Β'1 χρονικά, Οδός Παγκάλου 6, σελ. 130.

¹⁴⁸ ΠΑΕ 1939, σ. 41-42

¹⁴⁹ Μυλωνάς, 1961, σ. 183

¹⁵⁰ Αλεξανδρή, ΑΔ 33 Β'1 χρονικά 1978, σελ. 27-28

όνομα του θανόντος με το πατρώνυμο και κάποιες φορές την καταγωγή του. Από τα μέχρι σήμερα δεδομένα φαίνεται ότι κυριαρχεί ο τύπος του ενταφιασμού σε κιβωτιόσημους τάφους και ότι δε συνηθιζόταν η καύση των νεκρών.

Μία βιοτεχνική εγκατάσταση εξοπλισμένη με πηγάδι, αγωγούς και δεξαμενή της ρωμαϊκής εποχής εντοπίστηκε στις σωστικές ανασκαφές. Μαρτυρίες άλλης βιοτεχνικής εγκατάστασης μας δίνουν οι αποθέσεις κεραμικής ρωμαϊκών χρόνων, που ερευνήθηκαν στην οδό ηρώων Πολυτεχνείου 4 και πιθανότατα προέρχονται από απορρίματα παρακείμενου κεραμικού κλίβανου.

Τμήματα μεγάλων λουτρικών συγκροτημάτων ερευνήθηκαν σε μικρή απόσταση μεταξύ τους και από τον αρχαιολογικό χώρο: Ένα εκτεταμένο βαλανείο, τα λείψανα του οποίου είναι ορατά σήμερα σε μεγάλο ύψος πίσω από την αψίδα του ναού του Αγ. Γεωργίου¹⁵¹.

Νοτιοανατολικά του Ιερού της Δήμητρας και σε απόσταση μόλις 11μ. από τη σημερινή ακτογραμμή, στην οδό Κανελλοπούλου, βρέθηκαν λείψανα ενός άλλου κτιριακού συμπλέγματος ρωμαϊκών χρόνων που θεωρείται επίσης ως βαλανείο¹⁵². Ένα τμήμα ενός τρίτου λουτρικού συγκροτήματος ρωμαϊκής εποχής βρέθηκε ανατολικότερα. Ερευνήθηκε τμήμα από praefurnium και δυο χώροι υποκαύστων στα βόρειά του, από τους οποίους ο νοτιότερος ερμηνεύθηκε ως caldarium (θερμό λουτρό) και ο βορειότερος tepidarium (χλιαρό λουτρό)¹⁵³. Τα λουτρικά συγκροτήματα ήταν κτίσματα κοινής ωφέλειας που εξυπηρετούσαν τις ανάγκες των διερχόμενων από τη πόλη ναυτικών, εμπόρων και προσκυνητών του ιερού. Η ύπαρξη τους βορειοανατολικά του Ιερού δείχνει πόσο πολυσύχναστη ήταν η περιοχή αλλά και ότι η Ελευσίνα της ρωμαϊκής εποχής διέθετε όλες τις απαραίτητες εγκαταστάσεις που αρμόζουν σε ένα θρησκευτικό και αστικό κέντρο.

Σε συνάρτηση με τα λουτρά στην ίδια περιοχή βρέθηκαν και αγωγοί διαφόρων τύπων που δείχνουν ότι υπήρχε ένα πυκνό σύστημα ύδρευσης και αποχέτευσης μέσα στο οποίο εντάσσονται τα τμήματα που βρέθηκαν στις σωστικές ανασκαφές. Τμήμα αποχετευτικού αγωγού από αργούς λίθους και ισχυρό ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό με καμαροειδή κάλυψη μεγάλων διαστάσεων και ισχυρής κατασκευής βρέθηκε 350 μέτρα ανατολικά του αρχαιολογικού χώρου αμέσως έξω από το βαλανείο στο προαύλιο του ναού του Αγ. Γεωργίου (Εικόνα 23 Α). Είχε κατεύθυνση Β-Ν. και αποτελούσε δημόσιο αγωγό, έναν από τους κύριους αποχετευτικούς

¹⁵¹ Παπαγγελή, ΑΔ 39 Β'1 χρονικά 1984, σελ. 19

¹⁵² Παπαγγελή, ΑΔ 45 Β'1 χρονικά 1990, σελ. 48

¹⁵³ Παπαγγελή, ΑΔ 51 Β'1 χρονικά 1996, σελ. 56.

αγωγούς της ρωμαϊκής πόλης, που κατέληγε στη θάλασσα¹⁵⁴. Με τον καιρό τα λουτρά απέκτησαν και κοινωνικό χαρακτήρα, τα μεγαλύτερα δε εξ αυτών είχαν να επιδείξουν κήπους και βιβλιοθήκες.

Πλην του Ιερού, το σπουδαιότερο ορατό και σχετικά καλά διατηρημένο μνημείο της ρωμαϊκής εποχής είναι το υδραγωγείο της πόλης που ανήκει στο σύνολο των ρωμαϊκών υδραγωγείων της αρχαιότητας (Εικόνα 18). Η ταχύτατη ανάπτυξη και οι απαιτήσεις των πολυάριθμων προσκυνητών αύξησαν τις ανάγκες για τρεχούμενο νερό. Κατασκευάστηκε από τον αυτοκράτορα Αδριανό και έπαιξε σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη της πόλης. Προμηθευόταν νερό από τη Πάρνηθα και αυτό μεταφερόταν με αγωγούς στην Ελευσίνα διασχίζοντας την καρδιά της σύγχρονης πόλης, την οδό Δήμητρος, στον άξονα από τα Βορειοανατολικά (Βουνό Πάρνηθας) προς τα Νοτιοδυτικά. Οι αγωγοί που έχουν βρεθεί στις σωστικές ανασκαφές μας δείχνουν ότι δεν χρησιμοποιούνταν μόνο για τις ανάγκες του ιερού αλλά αποτελούσε ένα αναπόσπαστο κομμάτι της αρχαίας πόλης που βοηθούσε τους κατοίκους καθημερινά. Άλλωστε τα λουτρά που περιγράφηκαν παραπάνω, απαιτούσαν την ύπαρξη δικτύου ύδρευσης και συνεχόμενη παροχή νερού. Το νερό από το υδραγωγείο, το οποίο έρρεε ασταμάτητα, αφού διέτρεχε τα λουτρά, κυλούσε στους υπονόμους, απομακρύνοντας διαρκώς τόσο τα λύματα όσο και τις ακαθαρσίες από τα δημόσια αποχωρητήρια των λουτρών.

Το μέγιστο σωζόμενο ύψος του υδραγωγείου είναι 4,25 μέτρα, το θεμέλιό του είναι κατασκευασμένο με χυτή τοιχοποιία από αργούς λίθους, κροκάλες μεσαίου μεγέθους και άφθονο κονίαμα. Οι πεσσοί του υδραγωγείου ήταν κατασκευασμένοι από αργούς λίθους μεσαίου μεγέθους με άφθονο και ισχυρό συνδετικό κονίαμα. Έχουν μήκος 2,35 μέτρα και η απόσταση μεταξύ τους είναι 1,25 μέτρα. Φαίνεται ότι λόγω της εξάιρετης κατασκευής του ήταν σε χρήση για πολλούς αιώνες και τέθηκε σε αχρηστία μόνο μετά την ερήμωση της πόλης κατά τη βυζαντινή περίοδο.

Η παρακμή της πόλης άρχισε με την εξάπλωση του Χριστιανισμού και την απαγόρευση της άσκησης όλων των παγανιστικών θρησκειών από τον αυτοκράτορα Θεοδόσιο Β΄. Αυτή η απαγόρευση μαζί με την εισβολή των Γότθων το 396 μ. Χ. ήταν οι αιτίες που τα Ελευσίνια Μυστήρια σταμάτησαν να ασκούνται, και κατ' επέκταση η πόλη της Ελευσίνας έχασε το ενδιαφέρον που πρόβαλλε παλιότερα στον υπόλοιπο κόσμο μέχρι τον 19ο αιώνα. Το ενδιαφέρον αναζωπυρώθηκε και άρχισαν προς το τέλος του 19ου αιώνα οι πρώτες ανασκαφικές έρευνες στο Ιερό.

---

¹⁵⁴ Παπαγγελή, ΑΔ 39 Β΄1 χρονικά 1984 σελ 19

VI Βιβλιογραφία

- Αλεξανδρή, Όλγα. “Ελευσίς”, *ΑΔ 22 Β'1 Χρονικά*, Αθήνα 1967 122-130.
- Αλεξανδρή, Όλγα. “Ελευσίς”, *ΑΔ 24 Β'1 Χρονικά*, Αθήνα 1969 76-81.
- Αλεξανδρή, Όλγα. “Ελευσίς”, *ΑΔ 30 Β'1 Χρονικά*, Αθήνα 1975 39-42.
- Αλεξανδρή, Όλγα. “Ελευσίς” *ΑΔ 33 Β'1 Χρονικά*, Αθήνα 1978 27-28.
- Αλεξανδρή, Όλγα. “Ελευσίς” *ΑΔ 34 Β'1 Χρονικά*, Αθήνα 1979 40-49.
- Κουρουγιώτης, Κωνσταντίνος. “Ιερά Κόμη, Μύσται”, *ΑΔ 8 Β'1 Χρονικά*, Αθήνα 1923 155-174.
- Κουρουγιώτης, Κωνσταντίνος. “Ανάθημα εις Άρτεμιν Ελευσίνος”, *ΑΔ 11 Β'1 Χρονικά*, Αθήνα 1928 8.
- Κουρουγιώτης, Κωνσταντίνος. “Ανασκαφή Ελευσίνος 1933-1934”, *Παράρτημα Αρχαιολογικού Δελτίου 15 Β'1 Χρονικά*, Αθήνα 1934 54-114.
- Λάσκαρης, Νικόλαος. “Μορφαί Ιεριέων επί Αρχαίων Μνημείων”, *ΑΔ 8 Β'1 Χρονικά*, Αθήνα 1923 103-116.
- Μυλωνάς, Γεώργιος. “Ελευσινιακά Πάρεργα”, *ΑΔ 14 Β'1 Χρονικά*, Αθήνα 1932 41-48.
- Μυλωνάς, Γεώργιος. “Ανασκαφή εν Ελευσίनि”, *ΠΑΕ*, Αθήνα 1939 42-51.
- Παλαγιά, Όλγα. *Ο Γλυπτός Διάκοσμος του Παρθενώνα*, Καρδαμίτσα, Αθήμα 1983.
- Παπαγγελή, Πόπη. “Ελευσίνα”, *ΑΔ 38 Β'1 Χρονικά*, Αθήνα 1983 28-30.
- Παπαγγελή, Πόπη. “Ελευσίνα”, *ΑΔ 39 Β'1 Χρονικά*, Αθήνα 1984 14-19.
- Παπαγγελή, Πόπη. “Ελευσίνα”, *ΑΔ 43 Β'1 Χρονικά*, Αθήνα 1988 40-59.
- Παπαγγελή, Πόπη. “Ελευσίνα”, *ΑΔ 44 Β'1 Χρονικά*, Αθήνα 1989 27-40.
- Παπαγγελή, Πόπη. “Ελευσίνα”, *ΑΔ 45 Β'1 Χρονικά*, Αθήνα 1990 48-58.
- Παπαγγελή, Πόπη. “Ελευσίνα”, *ΑΔ 47 Β'1 Χρονικά*, Αθήνα 1992 32-42.
- Παπαγγελή, Πόπη. “Ελευσίνα”, *ΑΔ 48 Β'1 Χρονικά*, Αθήνα 1993 39-51.
- Παπαγγελή, Πόπη. “Ελευσίνα”, *ΑΔ 50 Β'1 Χρονικά*, Αθήνα 1995 42-45.
- Παπαγγελή, Πόπη. “Ελευσίνα”, *ΑΔ 51 Β'1 Χρονικά*, Αθήνα 1996 56-58.
- Παπαγγελή, Πόπη. “Ελευσίνα”, *ΑΔ 52 Β'1 Χρονικά*, Αθήνα 1997 58-65.
- Παπαγγελή, Πόπη. “Ελευσίνα”, *ΑΔ 56-59 Β'1 Χρονικά*, Αθήνα 2004 290-291.
- Παπαχατζής, Νικόλαος. *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις: Αττικά*, Αθήνα 2002.
- Πρέκα, Καλλιόπη. “Ελευσίνα” *,ΑΔ 36 Β'1 Χρονικά*, Αθήνα 1981 25-28.

- Τραυλός, Ιωάννης. “Ανασκαφή Ελευσίνος 1934”, *Παράρτημα Αρχαιολογικού Δελτίου 15 Β’1 Χρονικά*, Αθήνα 1934 1-48.
- Τραυλός, Ιωάννης. *ΠΑΕ*, Αθήνα 1951 122-127.
- Τραυλός, Ιωάννης. “Ελευσίς”, *ΑΔ 16 Β’1 Χρονικά*, Αθήνα 1960 43-64.
- Τραυλός, Ιωάννης. “Μελέτη προς Ανάδειξιν του Αρχαιολογικού Χώρου Ελευσίνος”, *ΑΔ 17 Β’1 Χρονικά*, Αθήνα 1962 44-50.
- Ζιρώ, Δημοσθένης Γ. *Η Κύρια Είσοδος του Ιερού της Ελευσίνος, η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία* Αθήνα 1991.
- Φίλιος, Δημήτριος. *Ελευσίς: Μυστήρια, Ερείπια και Μουσείον αυτής*, Κυκεών tales 2010.
- Bowersock, Glen, W. *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών Α.Ε. 1980
- Birley, Andrew. *Hadrian: The Restless Emperor*, London: Routledge 2004
- Clinton, Kevin. *The sacred officials of the Eleusinian mysteries*, American Philosophical Society 1974.
- Clinton, Kevin. *Hadrian's contribution to the renaissance of Eleusis*, University of London 1989.
- Cosmopoulos, Michael. *Greek Mysteries: The Archaeology and Ritual of Ancient Greek Secret Cults*, Routledge 2003
- Ilaria, Romeo. *The Panhellenion and Ethnic Identity in Hadrianic Greece*, University of Chicago 2002.
- Jung, C.G. & Kerényi, C. *Essays on a Science of Mythology: the Myth of the Divine Child and the Mysteries of Eleusis*, Princeton 2002.
- Kroll, John, H. “The Eleusis hoard of Athenian imperial coins and some deposits from the Athenian agora”, *Hesperia Vol. 42 issue 3* 1973
- Miles, M. “ Entering Demeter’s Gateway: The Roman Propylon in the City Eleusinion.”, *Architecture of the Sacred*, ed. by Wescoat B. & Ousterhout R., Cambridge University Press 2012.
- Miles, M. “The Propylon to the Sanctuary of Demeter Malophoros at Selinous”, *American Journal of Archaeology*, Vol. 102, No. 1 (Jan., 1998), pp. 35-57.
- Mylonas, Georgios. *Eleusis and the Eleusinian Mysteries*, Princeton Legacy Library 1961.
- Palagia, O. “Classical Encounters: Attic Sculpture after Sulla”, *the Romanization of Athens*, Oxbow Monograph 94 1997
- Palinkas, Jennifer. *Eleusinian Gateways: Entrances to the Sanctuary of Demeter and Kore at Eleusis and the City Eleusinion in Athens*, State University of New York at Buffalo 2008.

Pek, Bernardine. *The Sanctuary of Demeter and Kore at Eleusis in the Roman World*, McMaster University 1998.

Robinson, Henry. *The Athenian Agora, V: Pottery of the Roman Period, Chronology*, Princeton 1959.

Spaeth B. S. "Athenians and Eleusinians in the West Pediment of the Parthenon", *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, Vol. 60, No. 3 (Jul. - Sep., 1991), pp. 331-362

Spawforth, A.J. & Walker S. *The world of the Panhellenion*, Cambridge 1985

Tiverios M. *Eleusinian Iconography*, Oxbow Monograph 89 1997.

Vassilika, Eleni. *Greek and Roman Art*, Cambridge 1998.

Ηλεκτρονική Βιβλιογραφία

Στούμπου-Κατσαμούρη, Ελένη. *Η αρπαγή της Καρυάτιδας της Ελευσίνας από τον Βρετανό Έντουαρντ Κλαρκ, που κατηγορούσε τον Έλγιν για λεηλασία του Παρθενώνα*, 2011 <http://www.mixanitouxronou.gr/i-arpagi-tis-kariatidas-tis-elefsinas-apo-ton-vretano-entouarnt-klark-pou-katigorouse-ton-elgin-gia-leilasia-tou-parthenona/>, τελευταία επίσκεψη: 9/8/2016.

Dryden, James. *Demetrius by Plutarch*, <http://classics.mit.edu/Plutarch/demetrus.html>, τελευταία επίσκεψη: 9/8/2016.

Peck Thurston Harry, *Harpers Dictionary of Classical Antiquities*, 1898 <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0062:entry=eleusinia-harpers&highlight=telesterion>, τελευταία επίσκεψη: 9/8/2016.

Cornell & Ohio State University <http://epigraphy.packhum.org/>, τελευταία επίσκεψη: 9/8/2016